

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ГОЛИК Людмила Ростиславівна

**Духовна складова соціальної відповідальності працівника
соціогуманітарної сфери / Spiritual component of social responsibility
of an official of the socio-humanitarian sphere**

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-професійна програма – Соціальна робота

Випускна кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
СРзм-21
Л.Р. Голик

Науковий керівник:
д.пс.н., професор О.Є. Фурман

Випускну кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«__» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри
_____ А.В. Фурман

ТЕРНОПІЛЬ-2019

АНОТАЦІЯ

Голик А.Р. Духовна складова соціальної відповідальності працівника соціогуманітарної сфери. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 231 «Соціальна робота». Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. Тернопіль, 2019.

У магістерській роботі здійснено аналіз соціальної відповідальності як наукової категорії, а також виявлення з духовної точки зору сутності соціальної відповідальності як системи у взаємозв'язку працівників соціогуманітарної сфери з клієнтами. Зокрема, досліджено етапи становлення тематики соціальної відповідальності та показано роль духовності у формуванні соціальної відповідальності соціогуманітаріїв, а також намічено систему формування та шляхи підвищення духовної складової при їх підготовці до трудової діяльності.

ANNOTATION

Holyk A.R. Spiritual component of social responsibility of an official of the socio-humanitarian sphere. – Manuscript.

Study on obtaining an educational qualification level of the master's degree in specialty 231 «Social work». – Ternopil National Economic University. Faculty of Law. – Ternopil, 2019.

The master's thesis analyzes social responsibility as a scientific category, as well as revealing from the spiritual point of view the essence of social responsibility as a system in the relationship of employees of the social and humanitarian sphere with clients. In particular, the stages of the formation of the topic of social responsibility have been investigated and the role of spirituality in the formation of social responsibility of socio-humanitarians is shown, as well as the system of formation and ways of raising the spiritual component in their preparation for work are outlined.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
ЯК СФЕРА ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІОНОМІЇ	
7	
1.1. Становлення тематики відповідальності особистості	7
1.2. Поняття та види соціальної відповідальності	14
Висновки до розділу 1	19
РОЗДІЛ 2	
РОЛЬ ДУХОВНОСТІ У ФОРМУВАННІ	
СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	
20	
2.1. Аксіологічні та інституційні проблеми вивчення духовної складової соціальної відповідальності	20
2.2. Внутрішня свобода і соціальна відповідальність як детермінанти соціальної динаміки в суспільстві	28
2.3. Феномен соціальної відповідальності як стрижень системи духовних цінностей працівника соціогуманітарної сфери	36
Висновки до розділу 2	40
РОЗДІЛ 3	
ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ	
ДУХОВНОСТІ СОЦІОГУМАНІТАРІЯ	
42	
3.1. Система формування базових принципів соціальної відповідальності та духовності	42
3.2. Шляхи підвищення рівня духовності працівників соціогуманітарної сфери	46
Висновки до розділу 3	52
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	58

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історичний досвід поступу людської цивілізації наочно свідчить про те, що всі найбільші соціальні перетворення, що коли-небудь проводилися, були успішні в тій мірі, в якій в них свідомо і відповідально брали участь передові сили соціуму, як організовані, так і одноосібні. Відповідальність, що виявляється у всіх сферах життєдіяльності індивіда, постає критерієм оцінки його взаємостосунків і взаємодії з іншими членами соціуму, прояву його діяльності і наслідків щодо соціуму. Соціальна відповідальність пов'язана із специфікою соціальних відносин і виражає відношення між людиною і суспільством з приводу реалізації суспільно значущих для них інтересів і цілей. Як елемент соціальної структури особистості, соціальна відповідальність має складну будову, в основі якої в тісній взаємодії лежать як соціальні, так і психологічні моменти, зокрема дуже важливим тут видається духовна складова.

Стан сучасного українського суспільства, як ніколи раніше, вимагає дослідження і осмислення феномена особистої відповідальності як одного з найважливіших явищ буття людини в світі і як одного з фундаментальних понять сучасної філософської антропології. У ряді таких антропологічних констант, як самототожність, самотрансценденція, цілісність, відвертість, духовність, свобода, творча активність, тілесність, відповідальність займає своє особливе місце. Проте, дотепер ані значення, ані зміст і структура феномена відповідальності не знайшли свого повного віддзеркалення у науці. Це торкається не тільки загального поняття відповідальності людини, але і такої її форми, як соціальна відповідальність в її духовному аспекті. Аналіз основних суб'єктних характеристик і властивостей особи дозволяє глибше зрозуміти не тільки сучасну мотивацію різних видів і форм діяльності, але і глибше осмислити саме буття людини в сучасному світі і сам внутрішній світ

особистості. Все це зумовило актуальність цього науково-дослідного пошукування.

Ступінь вивчення даної проблематики. Аналіз опрацьованих нами наукових публікацій дозволяє висновувати про відносну вивченість різних аспектів проблеми, що знайшло віддзеркалення в роботах вітчизняних і зарубіжних науковців. Дослідженню соціальної відповідальності при аналізі суб'єктивного і об'єктивного в суспільному розвитку присвячені роботи А. Амвროзова, В. Баруліна, С. Серебрякова. До механізмів формування соціальної відповідальності особи виявили наукову цікавість ті дослідники, які вивчали трудовий колектив як чинник всестороннього розвитку особистості (В. Іванов, А. Омаров, В. Шепель). Значна кількість робіт присвячена дослідженню етичної відповідальності. Це праці Л. Архангельського, А. Гусейнова, С. Анісімова. Велика кількість наукових досліджень, статей, книг присвячені розгляду різних напрямків і засобів виховання соціальної відповідальності в духовному аспекті, у тому числі і працівників соціогуманітарної сфери. Питання відповідальності при аналізі проблем необхідності і свободи в тій чи іншій мірі освітлюються в роботах Б. Шубнякова, Е. Пенькова та ін. Багато авторів надають увагу проблемі соціальної відповідальності при розробці теорії питання суспільної активності (Л. Коган, Р. Ареф'єва). У руслі даної проблематики постають роботи з формування духовності особи в умовах сучасного суспільства (А. Корнілов, А. Лаврент'єв, В. Лазарєв, О. Щербакова, О. Іоффе, В. Рібаков й ін.). В їхніх роботах відповідальність сутнісно обмежується таким видом відповідальності як юридична відповідальність. Соціально-психологічним аспектам виховання соціальної відповідальності у підростаючого покоління присвячені роботи І. Новічкової, Е. Казакова, І. Дуранова, М. Плоткіна, Т. Скребцова, О. Кожокаря та ін. Результати дослідження соціальної відповідальності як чинника, що визначає взаємовідношення індивідів усередині суспільства, представлені в роботах В. Афанасьєва, А. Буренко, О. Ореховського, В. Сперанського, С. Карпукіна й ін. (див. [1-93]).

Об'єктом дослідження є духовна складова соціальної відповідальності працівника соціогуманітарної сфери як необхідна умова взаємодії особистості і сучасного суспільства.

Предмет дослідження: соціально-психологічний аналіз духовного аспекту поняття соціальної відповідальності, класифікація і особливості прояву її видів і категорій.

Метою роботи є системний аналіз соціальної відповідальності як наукової категорії, а також виявлення з духовної точки зору сутності соціальної відповідальності як системи у взаємозв'язку працівників соціогуманітарної сфери з клієнтами.

Завдання дослідження:

- 1) дослідити етапи становлення тематики соціальної відповідальності;
- 2) показати роль духовності у формуванні соціальної відповідальності працівників соціогуманітарної сфери;
- 3) намітити систему формування та шляхи підвищення духовної складової при підготовці соціогуманітаріїв до трудової діяльності.

Методологічною основою дослідження є комплексна методологія, що припускає вживання концептуальних підходів до аналізу соціальної відповідальності особи в сучасному суспільстві. Обрана методологія дослідження припускає аналіз історико-філософських та соціально-психологічних уявлень про соціальну відповідальність. До складу філософського методу входять загальні теоретичні принципи вивчення соціальної сфери життєдіяльності соціуму з позицій конкретної зумовленості, базисного характеру і первинності ціннісних уявлень і орієнтацій людей, що розглядаються відповідно до тенденцій і закономірностей розвитку сучасного українського суспільства.

Методи дослідження. Застосовувався діалектичний метод, що дозволяє розкрити об'єкт і предмет дослідження в їх цілісності (повноті) і безперервному розвитку. Діалектика духовного, соціального і біологічного розглядається як конкретна суб'єктивна реальність, на основі якої формується і розвивається

особиста соціальна відповідальність. Разом з цим в роботі застосовані прийоми структурно-функціонального аналізу і логічної реконструкції, які дозволили в певному значенні доповнити і конкретизувати колишні уявлення про духовний аспект феномену соціальної відповідальності. Зокрема, на основі структурно-функціонального підходу виділені основні елементи структури соціальної відповідальності особи і етапи її формування, розкриті її духовна зумовленість.

Одержані результати та їх новизна. Теоретична і практична значущість дослідження полягає в тому, що досліджено методологічний зміст проблеми соціальної відповідальності в її духовному аспекті; осмислені актуальні тенденції і явища, що відбуваються в даний час, визначено сутність соціальної відповідальності, значення різних видів соціальної відповідальності. Практичне значення полягає в тому, що запропонований ряд заходів, які сприятимуть підвищенню духовної складової соціальної відповідальності працівника соціогуманітарної сфери. Матеріали дослідження дозволяють поліпшити розуміння соціальної відповідальності, можуть бути використані в процесі виховання і подальшого формування соціалізації і громадянськості працівників соціогуманітарної сфери нашої держави.

Структура дослідження. Магістерська робота складається із вступу, висновків, трьох розділів та списку використаної літератури. Загальний обсяг дослідження – 67 сторінок, основний текст викладено на 55 сторінках. За результатами дослідження підготовлено двоє тез наукових повідомлень.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СФЕРА ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІОНОМІЇ

1.1. Становлення тематики відповідальності особистості

Для сучасної України в час формування соціально-правової держави і цивільного суспільства склалася парадоксальна ситуація: з одного боку зростання впливу європейської цивілізації неминуче призвело до розширення свободи особистості, її незалежності й ініціативності, а з іншого – прагнення особи покласти на себе відповідальність тільки за власні дії, переклавши відповідальність за зміни, що відбуваються в суспільстві на певні її прошарки і верстви. Це свідчить про кризу в системі цінностей, пов'язану з широкомасштабним егоцентризмом. В поведінці індивіда, як одноосібно, так і в групі, прагнучи до задоволення лише власних потреб і інтересів, простежується зневага до інших членів соціуму, піднесення власного Я і оцінювання навколишнього світу через призму: «моє – не моє», «вигідно – не вигідно».

Таким чином, відбувається звуження поняття «відповідальність», яке включене в систему цінностей, що зумовлюють як духовну, так і матеріальну сторони життя людини і суспільства загалом. Відповідальність в більшій мірі сприймається лише як відповідальність за наслідки дій, що суперечать загальноприйнятим правилам і нормам поведінки в суспільстві, втрачаючи своє соціальне призначення. Але відповідальність є не тільки обмежуючим чинником поведінки людини, але і твірним компонентом його діяльності у всіх сферах взаємодії усередині соціуму.

Отже, ми маємо право говорити про багатоаспектність прояву відповідальності, про її соціальні і духовні функції. Саме тому варто наголосити про важливість проблеми соціальної відповідальності як родового поняття, оскільки ані юридичні, ані етичні норми не можуть регламентувати всі

сторони поведінки людини в суспільстві, не можуть повністю визначити її відношення до своїх обов'язків. Їх виявляється недостатньо для глибокого і міцного узгодження інтересів суспільства і особи. Звідси і витікає необхідність вкладати в поняття «відповідальність» більш широке значення. Оскільки весь процес життєдіяльності індивіда складається з його активної або пасивної взаємодії з іншими членами соціуму, то соціальна відповідальність відіграє роль визначального чинника в поведінці індивіда. Все це складає зміст початкових засновків соціальної відповідальності людини як особистості і дає можливість розкрити поняття соціальної відповідальності як багатогранного соціального явища, яке наповнюється особливо актуальним змістом, який є відповідним даному історичному періоду (див. [9; 22; 28; 34; 47; 61; 65]).

Осмилення духовної проблеми соціальної відповідальності для вітчизняної соціальної науки має важливе значення не тільки теоретичне, але і практичне. На відміну від інших наук і через особливість свого предмету соціогуманітаристика здатна забезпечити комплексний підхід до дослідження даного суспільного явища і тим самим адекватно представити соціальну відповідальність як вельми складне поняття.

У наукових дослідженнях існують різні теоретико-методологічні підходи до розробки понять «відповідальність» і «соціальна відповідальність». Різні аспекти відповідальності розглядалися ще філософами стародавнього світу. Наприклад, китайський мислитель Конфуцій, аналізуючи взаємостосунки суспільства і особи, розглядав це поняття як початкове, як сприяюче встановленню порядку. Античні філософи Платон і Аристотель пов'язували поняття «відповідальність» з свободою волі і свободою вибору, справедливо ставлячи питання про відповідальність за вчинки, вчинені через незнання, коли можливо передбачати результати своїх дій. До античного сприйняття поняття «відповідальність» близька і марксистська концепція відповідальності, яка виходить із співвідношення свободи і необхідності, взаємодії особи і суспільства. Подібна точка зору відображена також і в роботах Т. Гоббса, Дж. Локка. Поняття відповідальності розглядалося як критерій оцінки

діяльності людини. Так, в роботах марксистів концепція відповідальності будується на основі конкретного, класового історичного підходу діяльності людини в обмеженому зв'язку з потребами розвитку суспільства. Відповідальність розглядалася в нерозривному зв'язку з організованістю і дисципліною, що надалі знайшло віддзеркалення в працях вітчизняних учених. І. Кантом вперше була зроблена спроба вивчення змісту поняття відповідальності на основі уявлення про гідність людської особи (див. [13; 14; 16; 19; 20; 23; 24; 46; 49; 56; 81; 83; 89; 93]).

Специфіка нашого дослідження зумовлена необхідністю аналізу духовної складової соціальної відповідальності особи в сучасному суспільстві з погляду соціогуманітаристики.

Соціальна відповідальність – це категорія соціальної науки, що відображає принципи і закони, які значущі для взаємодії індивіда і соціуму в будь-якій сфері життєдіяльності; ступінь усвідомлення як індивідом, так і соціумом здатності і можливості виступати причиною змін в собі і в соціумі загалом. Соціальна відповідальність – це система, яка є неодмінною умовою взаємодії індивіда і соціуму; вона характеризується динамічністю її структурних елементів: суб'єкт – об'єкт – інстанція; виявляється у взаємодії особи (індивіда) і суспільства (соціуму) як властивість людини, але не вроджена, себто дана природою від народження, а як результат дії певних соціальних умов на конкретну особу; соціокультурна якість особи, яка напряду пов'язана із вольовою цілеспрямованістю індивіда, котра виявляється при реалізації соціально активної діяльності усередині конкретного соціуму; механізм соціального контролю, регулювання системи суспільно-громадських відносин особи і суспільства, ознака соціальної організації суспільства.

Існує зворотна залежність рівня сформованості соціальної відповідальності і структури системи цінностей, а саме: структура системи цінностей індивіда, співвідношення в ній цінностей термінальних і інструментальних залежить від об'єкта відповідальності: якщо в системі цінностей домінуючими є термінальні цінності, то відповідальність матиме

характер, оскільки об'єктом відповідальності є сам індивід, його потреби і інтереси, що більш індивідуалізувався, себто особистісні; якщо в системі цінностей превалюють інструментальні цінності, то відповідальність матиме соціальну спрямованість, оскільки її об'єктом буде соціум зі всіма його атрибутами; рівень сформованості соціальної відповідальності і визначення соціальної дії в структурі життєдіяльності індивіда залежить від домінування інструментальних цінностей. Чим більша домінанта інструментальних цінностей, тим вищий рівень сформованості соціальної відповідальності, що визначає вибір ціннісно-раціональної соціальної дії в структурі життєдіяльності індивіда, а особливо працівника соціогуманітарної сфери.

Сьогодні в нашому суспільстві спостерігається криза структури традиційних базових цінностей, що викликана наростаючим впливом європейської цивілізації, а це означає розширення свободи, незалежності, ініціативності з одного боку, а з іншого – відсутність у громадян відчуття відповідальності за процеси, що відбуваються в країні, прагнення перекласти відповідальність за зміни соціальних умов життєдіяльності на владу. Соціальна відповідальність поки не постає як смислова квінтесенція системи цінностей і ціннісних орієнтирів, а також регуляторів сучасного стану українського суспільства.

На підставі джерел прояву відповідальності і вплив наслідків діяльності суб'єкта відповідальності виділяють внутрішню і зовнішню соціальну відповідальність, перспективну і ретроспективну соціальну відповідальність. Це дозволяє по-новому розглянути такі види соціальної відповідальності, як юридична і цивільна, з позиції соціальної науки. Юридична відповідальність – вид суто зовнішньої ретроспективної соціальної відповідальності, що виявляється в реакції соціуму на дію або бездіяльність індивіда, яка призвела до утиску інтересів соціуму або його окремих елементів. Виявляється в примушенні з боку держави до виконання індивідом соціальних норм через накладення обмежень особистого, морального або матеріального характеру, тобто обмеження свободи волі. Цивільна відповідальність – це внутрішній

перспективний різновид соціальної відповідальності індивіда, що виявляється в усвідомленому, добровільному і самостійному, без яких-небудь зовнішніх примушень, збільшення міри свободи і покладання на себе особою більшого кола обов'язків при збереженні або обмеженні обсягу прав, які надаються їй соціумом у процесі життєдіяльності.

Усвідомлення індивідом нерозривного зв'язку з соціогуманітарною сферою суспільства, максимум свободи волі у виборі способів реалізації власних цілей, прагнення до суспільної корисності – саме такі умови формування цивільної відповідальності особи. Соціально-філософські уявлення і підходи є універсальним пояснювальним засобом, що дозволяє розвивати глибинне розуміння ества і сутності соціальної відповідальності, багатовимірності її прояву в суспільно-соціальній реальності і одночасно переглянути ряд традиційних понять і уявлень.

У дослідженні нами використовується методологія міждисциплінарного дослідження, побудована на взаємопроникненні таких наук як соціальна філософія, соціологія, політологія, соціальна психологія, освітологія, юриспруденція та ін. Теоретичними джерелами дослідження послужили концепції і ідеї представників класичної філософії і соціальної думки та праці сучасників (див. [16; 19; 20; 23; 24; 46; 49; 56; 81; 83; 91]).

Дослідження соціальної відповідальності в сучасному суспільстві дозволило ще глибше усвідомити, що на розвиток і ефективність перетворень суспільства неухильно впливає ступінь усвідомлення індивідом тієї соціальної ролі, яку він відіграє в соціумі. Відповідальність індивіда проявляється у всіх сферах його життєдіяльності і постає критерієм оцінки його взаємодії з соціумом, в основі якого взаємопроникнення ціннісних орієнтацій індивіда і системи соціальної відповідальності. Трансформація системи цінностей, викликана сучасними перетвореннями в суспільстві, спричиняє за собою зміни в сутнісному змісті соціальної відповідальності. Успіх в подоланні кризи системи цінностей, що характеризується широкомасштабним егоцентризмом,

напряму залежить від рівня сформованості соціальної відповідальності індивіда й, особливо, працівників соціогуманітарної сфери.

Оглядовий аналіз проблеми соціальної відповідальності дозволив нам дійти наступних висновків. Через свою актуальність і багатоплановість проблема соціальної відповідальності є об'єктом уваги багатьох вчених, котрі представляють різні області і сфери сучасної соціогуманітаристики. Це відображено в різних підходах і точках зору до самого визначення соціальної відповідальності, її форм, видів, структури. Закономірний процес для наукового дослідження представляють ці відмінності, вони мають під собою об'єктивну основу, яка скріплюється тим, що чим багатший означуваний предмет, тим більшими є різні сторони уявлення для розгляду, тим більш різними можуть бути сформовані на їхній основі визначення. Особлива роль тут належить соціальній науці, адже саме вона дає установки і орієнтири, які є відправною точкою для конкретних наук.

На сьогоднішній день в порівнянні з минулим зростає єдність людства, існування якої диктує свої вимоги до особи, певних соціальних груп, суспільства і держав. Різні перетворення з особливою гостротою зародили проблему соціальної відповідальності. Стає очевидним, що людство не може отримати вигоду від процесу інтерналізації, адже ще формується громадянське суспільство, майже не долаються глобальні проблеми, якщо не формується особа, яка б повною мірою усвідомлювала себе як суб'єкт відповідальних дій.

Соціальна відповідальність пов'язана із специфікою соціальних відносин і виражає відношення між особою і суспільством з приводу реалізації суспільно значущих інтересів і цілей. Будучи елементом соціальної структури особистості, соціальна відповідальність має складну будову, в основі якої в тісній взаємодії лежать як соціальні, так і психологічні моменти.

На підставі джерел прояву відповідальності соціальна відповідальність індивіда підрозділяється на внутрішню і зовнішню. Внутрішня соціальна відповідальність – це соціально-психологічна властивість особистості, що набута нею в процесі соціалізації і дозволяє індивіду обирати способи реалізації

своїх цілей, які не суперечать інтересам соціуму і є адекватно передбачуваними наслідками даної поведінки. Необхідною умовою формування високого рівня внутрішньої соціальної відповідальності індивіда є розвиток його об'єктивної самооцінки, заснований на ефективному оволодінні навичками оцінкової діяльності. Зовнішня форма відповідальності є певними нормами і правилами поведінки, виробленими соціумом і примушує індивіда обирати тільки такого роду способи реалізації своїх цілей, які не ущемляють інтересів як конкретного індивіда, так і соціуму в цілому. Вона постає як міра несвободи, що обмежує домагання людей і регламентує їхню поведінку. Поєднання внутрішньої соціальної відповідальності й зовнішньої є найгармонійнішим і позитивним для самореалізації індивіда задля якісної зміни і розвитку соціуму [33; 56].

Вплив наслідків діяльності суб'єкта відповідальності дозволяє розділити соціальну відповідальність індивіда на перспективну і ретроспективну. Перспективна соціальна відповідальність припускає функціонування соціальної відповідальності при дотриманні прав і свобод членів соціуму, не ущемляючи власні інтереси індивіда. Ретроспективна соціальна відповідальність виникає при недотриманні індивідом обов'язків і порушенні прав і свобод інших членів соціуму, утиску їх інтересів в процесі його поведінки, що спричиняє їм обмеження власних прав і свобод з боку соціуму задля примушення обирати способи реалізації своїх цілей, які сутнісно не суперечать інтересам самого соціуму.

1.2. Поняття та види соціальної відповідальності

Вивчаючи зміст категорії «відповідальність», ми повинні виходити з того, що соціальну відповідальність не можна зводити до одного з її різновидів: моральної, політичної, юридичної, професійної та ін. У процесі вивчення цих різновидів відповідальності необхідно мати на увазі те, що співвідношення

соціальної відповідальності з її різновидами можливо уявити як діалектичний зв'язок загального та особливого. Соціальна відповідальність є родовим поняттям стосовно її різновидів. Найбільш суттєві риси та ознаки, які притаманні соціальній відповідальності, властиві і її окремим різновидам.

«Так, Л. Білецька визначає соціальну відповідальність як обов'язок особи оцінити власні наміри та здійснювати вибір поведінки відповідно до норм, що відображають інтереси суспільного розвитку, а у випадку порушення їх – обов'язок звітувати перед суспільством і нести покарання. Схоже, але більш ємке визначення соціальної відповідальності знаходимо у Р. Хачатурова та Р. Ягутяна. Під соціальною відповідальністю вони розуміють дотримання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм, а у випадках безвідповідальної поведінки, що не відповідає вимогам норм чи порушує суспільний порядок, вони зобов'язані нести доповнюючий обов'язок особистого чи майнового характеру» [60, с. 138].

О. Плахотний вважає, що поняття відповідальності поєднує дві форми, два різних види відповідальності: 1) відповідальність як реакція суспільства на поведінку індивіда (суспільна відповідальність); 2) відповідальність як система відповідей індивіда на вимоги суспільства (особиста відповідальність). Автор підкреслює, що між суспільством та індивідом існує взаємозв'язок. З одного боку, суспільство покладає на індивіда обов'язок вчиняти соціально корисні вчинки, а з іншого – воно зобов'язано сприяти суб'єкту у здійсненні ним своїх прав та обов'язків та несе за це відповідальність [41].

Соціальна відповідальність відображає певне співвідношення між особистістю та суспільством інтегрально. Як зазначає О. Ростигаєв, соціальна відповідальність є виразом всієї багатоманітності соціальних відносин та узагальнений вираз всіх форм відповідальності. Специфіка конкретних видів відповідальності обумовлена природою тих суспільних відносин, всередині яких вони виникли та існують у власній якісній визначеності. О. Поляков характеризує соціальну відповідальність як зовнішню негативну реакцію з боку суспільства на нормопорушуючі дії суб'єкта, що порушують соціальну

комунікацію, і являє собою легітимну соціальну відповідь на неприпустиму поведінку через реалізацію принципу покарання. Проф. І. Семякін визначає соціальну відповідальність як обов'язок індивіда виконувати відповідні політичні, юридичні та моральні вимоги, які встановлюються суспільством, державою чи колективом.

З врахуванням викладеного вище ми можемо визначити соціальну відповідальність як діалектичний взаємозв'язок між особою та суспільством, що характеризується взаємними правами та обов'язками з виконання приписів соціальних норм та покладенням різноманітних засобів впливу у разі її порушення.

У науковій літературі відсутня єдність думок про кількість видів соціальної відповідальності. «Так, Н. Фокіна вважає, що соціальна відповідальність складається з моральної та правової. На думку Н. Головки, соціальна відповідальність існує у формі політичної, правової та моральної відповідальності. Л. Грядунова до соціальної відповідальності відносить політичну, громадянську, партійну, виробничу, правову, моральну, сімейно-побутову, а О. Плахотний пропонує класифікацію, що об'єднує всі ці види відповідальності, приєднуючи до них економічну, національну та державну. М. Бахтіним виділяються наступні види соціальної відповідальності: моральна, персональна, політична, соціальна. Р. Хачатуров вважає, що у суспільстві існує стільки різновидів соціальної відповідальності, скільки в ньому діє різновидів соціальних норм. Досить обґрунтованою вважаємо класифікацію соціальної відповідальності на неправову та правову. Неправова соціальна відповідальність не має юридичного характеру та виступає у формі моральної, політичної, корпоративної, релігійної, етичної та ін.» [53, с. 33].

Моральна відповідальність настає у випадку порушення традицій, звичаїв, норм культури та естетичних норм. Вона відображається у суспільному осуді та соціальному відмежуванні від суб'єкта, що порушує чи ухиляється від виконання норми поведінки. Моральна відповідальність має важливе значення,

оскільки забезпечує відповідність суб'єктів прийнятим у суспільстві уявленням про добро та зло, справедливість та несправедливість.

Політична відповідальність настає при порушенні норм, дотримання яких покладається суспільством на публічного політика. Її призначенням є забезпечення упорядкування політичної сфери суспільних відносин шляхом демонстрації недовіри, не обрання політика на новий термін до представницького органу, виключення з певної організації.

Корпоративна відповідальність настає у випадку порушення корпоративних правил, які прийняті певною соціальною структурою та не мають правового значення. Відображається у осуді членами корпорації чи виразі недовіри порушнику.

Релігійна відповідальність засновується на нормах, що регламентують порядок відправлення релігійних культів, та на вірі у Бога. Забезпечують організацію релігійної сфери шляхом визначення можливих засобів впливу до суб'єктів, що порушують вимоги релігійних норм.

Всі згадані вище види соціальної відповідальності мають пасивний характер, оскільки негативна реакція з боку суспільства у цих випадках не передбачає примусового впливу на нормопорушника. Вона не заснована на праві вимагати відповідної поведінки, а відображається у бажанні висловити негативне ставлення шляхом відмови у спілкуванні чи дистанціювання.

Правова відповідальність настає у випадку порушення норм державно-організованого права. Вона має активний характер, оскільки передбачає активний психологічний вплив на порушника аж до застосування примусового фізичного впливу. Відмінності між соціальною та юридичною відповідальностями ми сформуваємо у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Відмінність соціальної та юридичної відповідальності

Юридична відповідальність	Соціальна відповідальність

Призначається компетентними органами держави	Призначається недержавними структурами
Передбачається правовими нормами	Регламентується соціальними нормами
Має примусовий характер	Не є засобом примусу
Застосовується відповідно до нормативно закріпленого процесу	Регламентується у довільному порядку
Має визначений вид і форму	Має довільну форму
Породжує доповнюючий обов'язок	Націлена на реалізацію основного обов'язку
Є невіддільною від правопорушення та є його наслідком	Пов'язується з порушенням соціальних норм
Пов'язана з державно-владною діяльністю	Пов'язана із засобами суспільного впливу
Призначається відповідно до санкції правової норми	Соціальні норми, що регламентують відповідальність, не мають структурних елементів
Настає незалежно від розуміння змісту норм суб'єктами та ставлення до них	Настає лише в результаті порушення норм у залежності від розуміння їх змісту і ставлення до них
Має виключно правовий характер	Існує у різних видах

Таким чином, соціальна та правова відповідальність співвідносяться як загальне та особливе. Для цих видів відповідальності притаманні наступні спільні риси.

1. Як будь-яка соціальна, так і юридична відповідальність є засобом гарантування та охорони суспільних відносин.
2. Вони встановлюються певними суб'єктами та гарантуються певними засобами.
3. Є засобами гарантування прав людини та суспільних інтересів.
4. Є елементами надбудови суспільства, що залежать від рівня розвитку економічних, політичних та суспільних відносин.
5. Мають динамічний характер, тобто розвиваються та трансформуються разом із суспільними відносинами.

6. Існують у певній сфері та регламентуються певним різновидом соціальних норм.
7. Переслідують досягнення певної мети та мають функціональну спрямованість.
8. Передбачають настання певних наслідків для порушника.
9. Забезпечують системність суспільства як соціального утворення.
10. Виробляють повагу до прав та свобод людини і є проявами культури суспільства.

Наявність зазначених вище спільних рис не заперечує самостійного характеру юридичної відповідальності як основного різновиду соціальної.

Отже, соціальна відповідальність є комплексною категорією, що передбачає наявність у неї різноманітних форм та видів.

Висновки до розділу 1

Долученість особи в конкретні суспільні відносини усередині соціуму, що регульовані спеціалізованими нормами і правилами поведінки, дає можливість виділити види соціальної відповідальності, що виникають у всіх сферах життєдіяльності індивіда. Наприклад, такі як моральна відповідальність, політична відповідальність, юридична відповідальність і т. ін. Оскільки суб'єктом соціальної відповідальності постає складна за соціально-психологічними якостями особистість, котра обирає способи реалізації своїх цілей на підставі внутрішніх і зовнішніх чинників, а також долучена в суспільне життя соціуму, що представляє сукупність суспільних відносин, то одні види соціальної відповідальності завжди переплітаються з

відповідальністю в інших сферах життєдіяльності, і тому «чистих» видів соціальної відповідальності не існує.

Тож підставою появи соціальної відповідальності є зв'язок між особою і суспільством, соціальна детермінація дій суб'єктів. Визначити поняття «соціальної відповідальності» вичерпним чином достатньо складно і навряд чи можливо без широкого соціально-політичного і науково-психологічного аналізу всіх її видів. Це задача, яка повинна бути вирішена спільними зусиллями філософів, юристів, психологів, педагогів, соціологів, себто представників соціогуманітарної сфери, пошуки яких повинні допомогти подолати на практиці синдром особистої і колективної безвідповідальності, який виявився в умовах сучасного українського суспільства. Будучи своєрідним нервом суспільних відносин, регулятором поведінки людей, одним із способів духовно-практичного освоєння особою соціального досвіду, соціальна відповідальність містить безліч інших зв'язків і відносин. Все це особливо важливе для вивчення духовної складової соціальної відповідальності працівників соціогуманітарної сфери.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ ДУХОВНОСТІ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Аксиологічні та інституційні проблеми вивчення духовної складової соціальної відповідальності

Сьогодні стало очевидним, що відповідальність нерозривно взаємозв'язана з такою найважливішою характеристикою людського існування як свобода, що виведена за рамки відповідальності сама свобода достатньо швидко втрачає властивості суспільної корисності і ефективності. З другого боку, феномен відповідальності опиняється в діалектичному взаємозв'язку з

духовністю. Але очевидно, що між цими поняттями (відповідальності і духовності) все-таки немає тотожності. Слід визнати, що однією з важливих духовно-етичних підстав, які перетворюють діяльність людини в творчу і суспільно корисну практику, є саме соціальна відповідальність особи як базисна форма відповідальності людини загалом. Вище значення соціальної відповідальності особи полягає в турботі про саму людину (солідарність, взаємодопомога, співпричетність) і отриманні людиною через таке турботу свого справжнього значення в житті.

Розуміння людиною свого справжнього значення в житті представляється процесом розкриття і реалізації соціального і духовного єства людини. В цьому, власне кажучи, і полягає антропогенез людини. Як соціальна істота людина є об'єктом і суб'єктом соціальної взаємодії. Антропологічне єство, за термінами М. Гайдеггера, виявляється в бутті як соціальна відповідальність, тобто як турбота людини про людину. Відчуття турботи властиво багатьом людям і проявляє себе частіше за все за допомогою емоційно-психологічних інтродекцій, як якась певна особистісна інтенційність. Але важливо перевести таке турбування-відповідальність з емоційно-плотської площини в осмислено-діяльнісну реальність. Для цього слід визначити філософське значення феномена особистої соціальної відповідальності, який досі чітко не визначений. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що поки немає і юридичного визначення поняття соціальної відповідальності, хоча уживається воно достатньо часто. Тому дослідження соціальної відповідальності особи як норми (інституційний аспект) і як цінності (аксіологічний аспект) людського буття, її конкретних функцій і ролі в розвитку особи і суспільства (праксеологічний аспект) є цілком актуальним [89].

До останнього часу духовний феномен соціальної відповідальності особи досліджувався украй слабо. Чого не можна сказати про феномен відповідальності в цілому. Його теоретико-методологічне обґрунтування як цінності людського буття і як соціального регулятора, що робить свій конструктивний вплив на її діяльність, почалося давно. В творах Аристотеля,

Ксенофонта, Конфуція, Лао-Цзи, Платона, Сенеки й інших стародавніх мислителів можна знайти постановку і спроби дослідження питання про особисту відповідальність. З виникненням християнства духовна проблематика особистісної відповідальності дещо втрачає свою актуальність. І лише в епоху Відродження вона знов стає актуальною. В Новий час, з розгортанням наукових і технічних революцій, лейтмотив особистісної відповідальності звучить ще голосніше. Етичний імператив І. Канта зробив величезний вплив на дослідників самих різних світоглядних орієнтацій. В першій половині XIX ст. виник марксизм з властивою йому ідеологією класової відповідальності і класової боротьби. Епоха модерну також внесла свої, і деколи далеко не однозначні, корективи в постановку питання про соціальну відповідальність особи. Твори А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, З. Фрейда, Е. Гуссерля, Ж.-П. Сартра, А. Камю, М. Гайдеггера і К. Юнга послужили світоглядною основою модернізму [41].

У філософських і художніх творах представників модернізму світ постає частіше за все жорстоким і абсурдним, людина в ньому – самотня і приречена, а умови її існування видаються ворожими і безглуздими. При цьому, А. Бергсон [22], наприклад, бачив значення існування людини не попереду, а позаду еволюції, що робило питання про особисту відповідальність як би не актуальним. У свою чергу, Е. Гуссерль, розробник методу феноменологічної редукції, стверджував, що людська свідомість – це особливий регіон буття, який не підкоряється законам зовнішнього світу і, отже, не відповідальний за стан зовнішнього світу. Ще далі відійшов від проблематики особистої соціальної відповідальності З. Фрейд, який вважав, що ключову роль в життєдіяльності людей відіграє несвідоме. Пояснюючи мало не всі прояви людської активності (сублімацію) пригніченим лібідо, він стверджував, що культура пригнічує несвідоме в людині, сприяє появу різних обмежень (норм відповідальності) й існує лише за рахунок сублімованої енергії лібідо.

У свою чергу, Р. Мертон, розробник теорії поведінки і аномії, особливу увагу звернув на суперечності, що складаються між цінностями культури і конкретними інтересами певних соціальних інститутів. Виділяючи різні типи

поведінкових реакцій, він звернув увагу на феномен відповідальності, під яким мав на увазі здатність індивіда або певного соціального інституту приводити свої інтереси у відповідність із цінностями існуючої культури. Проте індивідуалістичний підхід багатьох представників епохи модерну більшою мірою сприяв осмисленню проблематики свободи людини, а не відповідальності, прав особи (наприклад, ідея бунтуючої людини М. Камю), а не обов'язків особи, не ества самої особистої відповідальності.

Так, етика модернізму частіше всього стала звертатися до зовнішніх характеристик поведінки особи, залишаючи за дужками філософської рефлексії безпосередньо соціальну відповідальність як таку. Естетика модерну і постмодерну займалася формулюванням позитивних цінностей, серед яких також не виявилось місця особистої соціальної відповідальності. Нарешті, європейська філософська антропологія в якийсь момент свого розвитку дійшла до «обнуління» (заперечення) самої проблеми відповідальності («людині дозволено все»), до придумування «нейтральних термінів», які, при характеристиці особи, просто посилали дослідника до т. зв. «бінарних опозицій» (А. Гелен). Логічним завершенням цієї епохи стали ідеї про «одновимірну людину» (Р. Маркузе), про «смерть Заходу» (О. Шпенглер) і про те, що «Бог помер» (Ф. Ніцше). Найбільш виразно ця обставина виявилася в розробці відомих архетипів особи, яку провів К. Юнг. Архетипи, в його інтерпретації, спочатку зв'язані з тим, що не охоплюються розумом, а тому жоден з них не може бути названий *homo responsibility* – людина відповідальна. Разом з тим, проблема особистої соціальної відповідальності як відповідальності індивіда за свої дії перед суспільством і перед самим собою знайшла своє віддзеркалення в працях Е. Фромма. Відповідальне буття, на його думку, це таке буття людини в світі, коли воно не домінує над самим буттям, а має суто службове значення [18; 73].

Не менше виразно мотив особистої соціальної відповідальності звучить в роботах М. Гайдеггера, в яких така відповідальність асоціюється з турбуванням однієї людини про інших людей. Саме це турбування дозволяє роздивитися

крізь поверхневе зовнішнє буття справжнє значення людського буття, побачити справжнє значення життя людини. Проте, з середини ХХ ст. філософсько-антропологічні дослідження феномена соціальної відповідальності особи поступово були зведені до поведінкового аспекту. В різних теоріях особистості відповідальність представлена характеристиками, які «відповідають» за стійкі форми поведінки людини. Проте, автори цих теорій (М. Шелер, Р. Плеснер, А. Маслоу, Е. Муньє, Д. Оллпорт та ін.) все ж таки не дали більш-менш повного визначення соціальної відповідальності особи і її ролі в розвитку самої людини. Не випадково, тому М. Бубер відзначав, що в творах М. Шелера постає хвора людина, відрізана від світу і роздвоєна між духом і інстинктом. Багато в чому схожим з ідеями Е. Фромма виявився вектор розвитку російської філософії, в рамках якої ще в ХІХ ст. сформувався ідеал-реалізм. Представники цього напрямку особливу увагу звертали на проблему відповідальності особи, але не зводили її виключно до поведінкової площини. Ідеї «роботи із значеннями» В. Соловйова, «духовної роботи» І. Ільїна, «життя зі всіма і для всіх» Н. Федорова, «життя не по брехні» Л. Толстого, «накопичення в собі сил добра» С. Франка, «сизігійності» П. Флоренського стали віхами в розробці проблеми культури соціальної відповідальності особистості [1; 12; 44; 49; 77].

У зв'язку з цим, можна виділити духовний аспект в розробці феномена соціальної відповідальності в історії вітчизняної філософії. Але також активно розроблявся і соціальний аспект: теорія взаємної допомоги П. Кропоткіна, соціальна теорія кооперації М. Туган-Барановського, теорія людської придатності П. Струве і т. ін. Так, на думку П. Кропоткіна, в основі соціальної відповідальності лежить здібність людини до безкорисливої підтримки інших людей, до служіння Добру. На думку П. Струве, в основі «людської придатності» є совість, а сама соціальна відповідальність представляється як сумлінний акт [73].

У радянський період вітчизняної історії склалася нова (класова) ідеологія, в рамках якої феномен особистої соціальної відповідальності розглядався дослідниками в контексті соціоцентристської парадигми. Виключенням із

загального правила були, мабуть, тільки роботи видатного українського ученого В. Вернадського і його послідовників, що розглядали феномен особистої відповідальності з позицій космоцентризму і глобального еволюціонізму.

З середини 80-х років ХХ ст. і до теперішнього часу проблематика особистої відповідальності знов стає актуальною. Були виділені і досліджені конкретні форми особистої відповідальності (соціальна, духовна, професійна, економічна, корпоративна, політична, моральна і т. ін.), її роль у формуванні особи. Проте, все ще неопрацьованими залишаються питання про вплив особистої соціальної відповідальності на формування духовних якостей людини, на розвиток здібностей до соціальної творчості. Не розкрито значення духовного чинника у формуванні соціальної відповідальності особи. Багато в чому не розробленими залишаються і питання, пов'язані визначенням соціальної відповідальності особи як найважливішої антропологічної константи, що визначає характер і сенс буття людини в світі і, власне внутрішній світ самої людини. Саме тому антропологічний аспект дослідження феномена соціальної відповідальності особи є украй важливим.

Нами зроблена спроба поєднання атрибутивного і екзистенціалістського підходів до проблеми людини, що відповідає розумінню філософської антропології в широкому значенні слова. На основі підходу екзистенціалізму виявляється співвідношення різних антропологічних констант людського буття: відповідальності і свободи, духовності, творчості. На основі атрибутивного підходу виявляється співвідношення понять відповідальність (загальне) і борг, обов'язок, турбота, вірність, чесність, совість, довіра, які постають по відношенню до родового поняття як атрибути (похідні).

Соціальна відповідальність людини є особливим станом людського духу, що визначає ієрархію ціннісних орієнтацій і детермінує процес соціальної творчості. Особливість такого духовного стану особи розкривається в її цільній і гармонійній зверненості як на внутрішнє Я самого індивіда, так і на навколишній світ: «довкілля» (природа і соціум); така визначеність людського

духу дозволяє долати суперечності між тілесною обмеженістю індивіда і його духовною свободою. Єство соціальної відповідальності особи визначається як «накопичення в собі сил добра» (С. Франк [83; 84]), як «духовна робота» (І. Ільїн [45]), як «робота із значеннями» (В. Соловйов) в ім'я людини і заради людини. Зміст і структура феномена соціальної відповідальності особи проявляють свою наочність і конкретність у сфері наочно-практичної життєдіяльності людей, в якій вони постають як соціальне відношення – соціальна взаємодія, націлена на створення максимально сприятливих умов для розкриття людської універсальності, на реалізацію всіх продуктивно-творчих сил і здібностей. В розвитку такої соціально відповідальної взаємодії можна виділити певні етапи (освоєння системи вищих цінностей духовної культури, тобто первинного знайомства з ними; їх конкретно-особистісного засвоєння, тобто перетворення в переконання; їх творчого вжитку і розвитку) і особливості генезису феномена соціальної відповідальності особи в умовах інформаційного суспільства і сучасної глобальної економіки.

Процес розвитку соціальної відповідальності особи є ні що інше, як процес вдосконалення її духовної і соціальної культури, яка розкривається у вигляді системи принципів соціальної взаємодії, регулюючих буття людини в світі і внутрішній світ самої людини. Вищі цінності буття, граничні значення вчиненого (Віра, Любов, Надія) складають внутрішній аксіологічний конструкт феномена соціальної відповідальності особи (метафізику духу). Принципи взаємодопомоги, солідарності, доброзичливості, причетності складають зовнішній (змістовний) аксіологічний конструкт феномена соціальної відповідальності особи. Діалектична єдність внутрішнього і зовнішнього конструктів визначає цілісність феномена соціальної відповідальності особи, а через це і цілісність самої особистості.

Найпродуктивнішим теоретико-методологічним підходом до оцінки якості і ступеня зрілості соціальної відповідальності працівника соціогуманітарної сфери є виділення культурного ядра в системі особистісного світогляду і зовнішньої оболонки, що поєднує особисту психологію, менталітет

і стереотипи мислення і поведінки. В рамках такого підходу якість і ступінь зрілості соціальної відповідальності особи можуть бути охарактеризовані як: а) ступінь цілісності найкультурнішого ядра і б) відповідність або невідповідність «зовнішньої оболонки». З урахуванням реального і формального типів соціальної відповідальності і аналізу чинників, що впливають на процес її формування і розвитку, можна визначити різні модальності феномена соціальної відповідальності. Реальна соціальна відповідальність особи виникає ще до вчинку і відображає внутрішнє Я в його інтенції – турбуванні про «Ми». Формальна соціальна відповідальність виявляється в полі вчинку і пов'язана з суспільною санкцією (за Т. Парсонсом), оцінюючої діяльність індивіда (заохочення або покарання). Розривши між «Я» і «Ми» є руйнуванням соціального ества особи (асоціалізація) і девальвацією феномена соціальної відповідальності в структурі особистісного потенціалу [88; 93].

Соціальна відповідальність особи відіграє вирішальну роль у формуванні антропологічної цілісності і всемірному розвитку ієрархії антропологічних констант, в структурі яких саме соціальна відповідальність постає безпосереднім наслідком розвитку духовності людини як ключової домінанти її справжнього буття в світі. Духовна робота є способом формування соціальної відповідальності особи, яка є процесом актуалізації вищих значень Абсолюту у сфері соціальних відносин, в наочно-речовій практиці людини.

У сучасному інформаційному суспільстві виявляються істотні метаморфози основних тенденцій та інституційних умов розвитку феномена соціальної відповідальності особи. Це пов'язане, з одного боку, з трансформацією сучасної суспільної і особистої моралі і певною девальвацією вищих цінностей духовної культури людини загалом (формування психології споживання і посилення проявів гедонізму, прагматизму, егоїзму). З другого боку, в умовах зростаючих техногенних, екологічних і інших ризиків і загроз, це зумовлене об'єктивним зростанням ролі самої соціальної відповідальності в збереженні цілісності самої людської особи. Єдність і боротьба двох вказаних

тенденцій накладає свій відбиток на місце і роль соціальної відповідальності в забезпеченні ортобіозу (себто розумного, правильного способу життя) і калагатії (грецьк. – єдність прекрасного і доброго, гармонія тілесного і духовного, нерозривність краси і моральності) як системних станів людської особистості. Відчуження і самотність сучасної людини, прояви сучасних деструкцій можуть бути подолані тільки розвитком її соціальної відповідальності, що є важливою умовою гомеостазу.

Універсальним способом збереження і удосконалення соціальної відповідальності особи є духовна праця – духовне відтворення людини. Як особливий вид праці (трудової діяльності), духовна праця («духотвірність» за С. Булгаковим, «робота із значеннями» за В. Соловйовим, «духовна робота» за І. Ільїним) припускає вдосконалення самої людської особи, формування в ній волі до досконалості, розвиток всіх продуктивно-творчих сил, за допомогою яких вона (особа) перетворюється з об'єкту в суб'єкта соціальної творчості. Формування і розвиток в структурі особистісного світогляду ідеалів і образів, які визначені духовною культурою, і їх перетворення в реальні мотиватори і регулятори наочно-практичної діяльності людини створює необхідні умови для подальшого розвитку і вдосконалення особистісної соціальної відповідальності та її духовного аспекту.

Одержані результати опрацювання тематики дозволяють, по-перше, здійснити певне змістовне і світоглядне оновлення наукових уявлень про феномен відповідальності загалом, і про розвиток соціальної відповідальності особи зокрема. По-друге, більш грамотно оцінювати місце і роль духовного аспекту феномена соціальної відповідальності в системі соціальної взаємодії, в збереженні і розвитку справжньої антропологічної цілісності. По-третє, необхідно внести певні корективи в систему сучасної освіти і підготовки кадрів соціогуманітарної сфери нашого суспільства, зробивши акцент на формування необхідних духовно-етичних і соціокультурних (ціннісних) характеристик самої особи представника соціономічної професії.

2.2. Внутрішня свобода і соціальна відповідальність як детермінанти соціальної динаміки в суспільстві

У сучасному суспільстві постійно наростає процес відчуження, в рамках якого відбувається перетворення результатів і продуктів діяльності людей в незалежну силу, яка стає вищою за своїх творців і зрештою пригнічує їх. Наростання даного процесу ставить під сумнів зростання рівня емансипації особи в сучасному суспільстві, а також взагалі проблематизує питання про внутрішню і зовнішню свободу в сучасному суспільстві.

Проблема відчуження є однією з самих багатоаспектних, оскільки можна говорити про відчуження людини від природи, суспільних зв'язків, соціальних речей, самої себе. Зокрема, екзистенціалісти і близькі до них мислителі розглянули проблему відчуження в контексті відчуження людини від самої себе. При цьому образ сучасного суспільства зв'язується перш за все з нестримним розвитком науки і техніки. За М. Гайдеггером, в машинізованому майбутньому, де техніка буде доведена до бездоганності, абсолютно зникнуть свобода і індивідуальність людини. Х. Ортега-і-Гассет вважав, що в масовому суспільстві, в умовах видимості рівноправності, ніхто не є особою, а коли зникає особа, зникає і свобода. Таким чином, техніка відчужує людини від її самості, від єства, роблячи людське існування несправжнім буттям.

Далі звертаємося до учінь представників франкфуртської школи філософії (Г. Маркузе і Е. Фромм), які можна розглядати як версії неомарксизму, де аналізуються процеси і результати соціального відчуження в індустріальному суспільстві. При цьому розглядається концепція «втечі від свободи», де Е. Фромм розкрив причини того, чому, більшість європейського людства, так жадало свободи в XIX столітті, в XX столітті вважали за краще жити в тоталітарному суспільстві. Було відзначено, що в епоху глобалізації проблема відчуження і свободи людини і суспільства зовсім не знімається, а навпаки, поглиблює [19; 20; 30; 41; 59; 74].

Сучасна епоха перманентної соціально-економічної і духовно-етичної кризи, коли руйнуються багато старих цінностей, настійно вимагає і потребує вироблення нових стійких норм і правил поведінки людини в суспільстві, де людина має одночасно усвідомлювати як свою власну унікальність і неповторність, так і нерозривний зв'язок з природою і соціумом, який формує і розвиває її як певну особу, що її й породила. Ці нові норми і цінності повинні відстояти безумовну самоцінність свободи особи, обґрунтувавши одночасно конкретні шляхи і способи для безконфліктної комунікації індивіда і соціуму, осіб і суспільства. Так, Г. Йонас стверджує, що сьогодні має бути переглянута сама доктрина соціальної відповідальності, необхідно вчинити перехід від традиційної відповідальності винного до відповідальності застережливої, охоронної. Він вважає, що сучасна техніка принесла з собою дії такого нового масштабу, що розповсюджуються на такі небувалі об'єкти і спричиняють такі небувалі наслідки, що рамки колишньої етики більш не в змозі їх вміщати. Над сферою людських взаємодій розростається область колективної дії, де діячі, вчинки і їх дія вже не ті, що у сфері близькодії, і область ця, через колосальність своєї потужності, нав'язує етиці новий, раніше немислимий вимір відповідальності, в тому числі й соціальної.

Техніка зачіпає не тільки буденне буття людини і соціальну сферу, але і середовище незаселеного. Далеко не випадково в ХХ столітті проблема екології стала однією з найактуальніших для суспільства. Поранення природи технічним вторгненням людства є одним з об'єктів діяльності учених і роздумів філософів, у зв'язку з чим слід звернутися до ідей представників римського клубу, а також до робіт Дж. Форрестера, Е Ласло, О. Леопольда, Р. Аттфільда і Л. Вайта [17]. Кажучи про розробку конкретних механізмів соціальної відповідальності, варто помітити, що вже сам факт відвертості науково-технічних заходів для суспільного контролю благотворно впливає на стан справ. Там, де спочатку практикуються секретність, закритість і всездозволеність, завжди складається зручна обстановка для різних зловживань і несумлінності. Таким чином, феномен соціальної відповідальності в сильному

ступені пов'язаний і з феноменом соціальної політики. Але відповідальність може бути як особистісною, так і колективною. Перша пов'язана з діяльністю конкретного індивіда, актора, з певними актами діяльності, з вчинком особи. Вчинок – це завжди соціально значуща дія, в якій реалізується певне осмислення індивідом соціальної дійсності. Ця дія може відбуватися як усвідомлено, так і несвідомо, але завжди осудна в тому плані, що відповідальна.

Феномен колективній відповідальності є одним з невід'ємних елементів двох найважливіших аспектів функціонування моралі. Він, по-перше, забезпечує проникнення морального регулювання в ті сфери життя суспільства, які неприступні для оцінкових практик, породжених системою моралі, орієнтованою на окремого індивіда, а по-друге, він служить найважливішим чинником у формуванні мінімальних, нескінченно убивчих величин моральної відповідальності. Відповідальність завжди пов'язана з раціональним вибором, який, проте, пов'язаний також з свободою, причому розвиток цивілізації тільки збільшує цю взаємозалежність.

У духовній сфері суспільства, також як і в екологічній, необхідна відповідальність. Здавалося б, поява електронних засобів масової інформації і комунікації повинна зняти суперечності між особою і суспільством, проте цього не відбувається. Більш того, суспільство несе відповідальність за те, що розвиток мас-медіа може увійти до суперечності з соціальною динамікою. Саме тому розвиток техніки, електронних технологій самостійно не веде до людської свободи, як би сучасна людина не прагнула бачити в них гарант своєї емансипації. Як відзначає Ж. Бодріяр, не можна не звернути увагу на своєрідну іронію долі сучасної людини, що полягає в тому, що якраз саме ті технології, які на наш погляд відповідальні за розквіт варварства, за деструкцію людяності, мабуть, і зроблять її врешті-решт вільними – позбавленими від цінності, від світу розсудливості.

Відносно феноменів соціальної свободи і відповідальності колективна інтенційність також відіграє важливу роль. Тому необхідна продумана політика

в області формування образів свободи і відповідальності в рамках сучасного, динамічно змінного суспільства. Слід пам'ятати, що демократія в нашому суспільстві здебільшого має декларативний характер, а в багатьох суспільствах вона взагалі не вкорінена. У зв'язку з цим очевидно, що зростає відповідальність в політичній сфері, де повинне виявлятися турбування законодавця і державного діяча про майбутнє суспільне благо.

Безумовно і те, що нові світоглядні орієнтири у пошуках образів свободи і відповідальності пов'язані з духовністю. У XXI столітті настає час свіжого політичного мислення, якісно нового світогляду – час заміни існуючих соціальних цінностей новими відчуженими суспільними цінностями, час битви за принципово нове людське співтовариство.

Специфіка прояву феноменів соціальної свободи і соціальної відповідальності у взаємозв'язаних соціально-історичними і індивідуально-особистісними сферами вимагає вживання методів феноменології. Можливість використання даного підходу створює умови для формування нових критеріїв оцінки свободи і відповідальності, у тому числі і з урахуванням того, що сфері чистої суб'єктивності феномен розпадається на явленність, яка стає моментом потоку свідомості, і наявним, яке постає трансцендентним щодо потоку свідомості значенням. Перше у феноменах свободи і відповідальності має трансцендентну природу, повинне виявлятися як головний предмет дослідження даних феноменів. Оприявленість феноменів свободи і відповідальності пов'язана не тільки з потоком свідомості окремого індивіда, але і з актуальними соціокультурними установками, що виникають в рамках життєдіяльності певного суспільства і цивілізації. Також феноменологічний аналіз показує, що всездозволеність не є справжньою свободою.

За сучасних умов поява екзистенційної і персоналістської парадигм в оцінці відповідальності, а також сам процес радикального перегляду існуючої системи цінностей приводять до необхідності обґрунтування нової системи поглядів на вимірювання свободи і відповідальності, яка у внутрішньому, екзистенційному значенні представляється як духовна свобода. Її ядром є

відчуття причетності буттю, а також процес прояву волі до духовного вдосконалення. При цьому духовна відповідальність може бути наднормативна. Проте етична природа відповідальності загострює проблему абсолютизації духовної свободи, і завдяки відчуттю відповідальності, присутньому у кожній зрілої особистості, створює передумови для зближення і спроби зняття суперечностей між духовним і соціальним наповненнями феномена свободи.

Відмітною особливістю етичної особистості є її незалежність від плотсько-природної сфери і здатність до етично-усвідомленого вибору, на основі відчуття відповідальності. Очевидно, що сучасний етап розвитку нашого суспільства вимагає чіткого визначення індивідуально-особистісної позиції кожної людини, стійких, соціально-правових і етичних норм і цінностей індивіда, які, перш за все, формуються в особистій переконаності кожної конкретної людини, заснованій на знанні, особистісному досвіді і високій культурі мислення, а не в масовій свідомості всього суспільства. Тільки в даному випадку можна говорити про можливість реалізації принципів традиційної етики відповідальності.

Проблема соціальної відповідальності в сучасному суспільстві може бути вирішена тільки сукупності з вирішенням проблеми повернення людини з відчуженого стану. У свою чергу, проблема відчуження пов'язана не тільки з процесами опредметнення, що відбуваються в рамках соціальної практики, але і з суперечностями між духовною свободою і сучасними соціальними образами свободи, що виникають в рамках ліберальних ідеологій. При цьому в сучасній Україні в результаті різкої економічної і політичної диференціації населення посилюється процес відчуження індивідів від особистої безпеки і результатів праці, а на суспільному рівні в результаті посилення свавілля урядовців зазначило відчуження суспільства від законного порядку, що проблематизує функціонування феномена свободи в нашому суспільстві.

Особливістю розвитку сучасної цивілізації є глобальність і планетарність життєдіяльності людського співтовариства, що створює передумови для формування нової етики відповідальності. Нова етика пов'язана не тільки з

відповідальністю особи, але і з колективною відповідальністю, яка повинна є підставою для взаємосунків людини і природи в умовах збільшення потенціалу техногенного суспільства. Інституціоналізація сучасної етики відповідальності пов'язана зі все більшою її раціоналізацією і орієнтованістю на майбутнє. Свобода і відповідальність повинні виступати як головні, взаємозв'язані орієнтири розвитку людства. Якщо в процесі реалізації свого вільного вибору соціальний суб'єкт від людини до соціальної групи і суспільства в цілому ігнорує етику відповідальності, то це шлях до авторитарності, який, зрештою, для суспільства може обернутися тоталітаризмом. Інакше кажучи, для ліберального і демократичного суспільства відповідальність повинна стати таким же необхідним орієнтиром, як і свобода.

Одним з початкових пунктів соціальної науки має стати антиномія людської свободи і проблема відповідальності. Зрозуміло, вибір цього пункту, та й саме витлумачення свободи як суперечності, як антиномії-проблеми, залежить від екзистенційної позиції дослідника. Такий вибір не може бути нав'язаний, він не має методологічної примусовості. Не варто претендувати на загальнозначущість такого філософствування, але для тих, кому такий вибір близький і зрозумілий, філософія людини стає філософією свободи і, значить, філософією трагедії, що охоплює і теорію пізнання, і теорію соціальної практики, і теорію історичного розвитку суспільства – всі сфери такого дослідження.

Сучасна епоха переживає соціально-економічну і духовно-етичну кризу, при якій руйнуються і зникають багато старих ідеалів, цінностей, втрачаються культурні традиції і соціальні стереотипи, і як наслідок цього, назріла необхідність виробити нові стійкі норми і правила поведінки людини в суспільстві. А значить, ці норми і цінності повинні підкріпити безумовну самоцінність відповідальності, свободи і автономії особистості, а також обґрунтувати шляхи і способи комунікації індивіда і соціуму, при яких конфліктність була б зведена до мінімуму, співвідношення особистісних і суспільних інтересів.

Проблема свободи і відповідальності на сьогоднішній день є однією з найголовніших проблем соціальної філософії, соціології, соціальної психології і філософської антропології, що і визначає її комплексний інтеграційний характер вивчення з боку соціогуманітарних наук. Загальна криза соціальної системи і нові процеси розвитку сучасного суспільства вимагають вироблення і формулювання нової світоглядної парадигми.

Індивід формується в тісній і безперервній взаємодії з природою, суспільством і самим собою, а значить закономірності його розвитку створюються і зумовлюються багатьма випадковостями. Головними імперативами сучасної цивілізації є самоврядування суспільства, розкриття нових сфер і перспектив для вільного розвитку особи, збереження особистої автономії і етичної цілісності, при цьому діяльність суспільства повинна бути націлена на зміцнення достовірно гуманістичних принципів людського співжиття. А оскільки особа спочатку володіє свободою і може орієнтуватися в різних ситуаціях, несучи соціальну відповідальність за свій вибір, вона здатна зберегти свою неповторність, залишаючись самої собою навіть в нашу сучасну епоху соціальної, духовної і етичної кризи, яка супроводжується ще і екологічними потрясіннями.

Аналіз ідей, що лежать в основі постановня і еволюції поняття особи в історії науки дозволив нам виявити, що поняття самоцінної особи було поступово вироблене ще в античній і християнській традиціях. Таким чином, діяльність є способом існування суспільного життя, який виділяє її в зовнішньому світі і є підставою її внутрішньої системної цілісності. Кожний акт діяльності повинен здійснюватися в певному просторі, де б людина несуча в світ своє, унікальне Я, могла освоїти й індивідуально сприйняти існуючий світ вітакультури для того, щоб реалізувати себе в цій вітакультурі як вільна особистість. Саме тому вона несе відповідальність за кожен свою осмислену дію і саме в цьому випадку вона вільна виявити свою волю і вибір у відношенні до зовнішнього об'єкта, співвідносячи свою відповідальність з особистими

переконаваннями. На основі свободи волі особа і утверджує себе в світі, займає своє власне місце в бутті [75].

Досліджуючи духовне начало людської свободи, яке все більше стає базисом для сучасних соціальних змін, можна дійти висновку, що поняття духовності насилу піддається логіко-дискурсивному аналізу, а на інтуїтивному рівні значення розуміється не однаково. В цьому дослідженні ми виходили з розуміння духовності як зв'язуючого чинника цілісності суб'єктивного буття і сутнісній основі творчого процесу. Перетворення індивіда у вільну особу при всій соціальній зумовленості цього і соціальній потребі в ній є фундаментальною вимогою, яка постає перед суб'єктивним буттям. Воно може бути виконане повною мірою лише тоді, коли людина цілісно відбудеться в плані реалізації своєї особистісної свободи, а це не може відбутися без безперервного процесу духовного вдосконалення і творчості, що є надважливим для представників соціогуманітарних професій.

2.3. Феномен соціальної відповідальності як стрижень системи духовних цінностей працівника соціогуманітарної сфери

Феномен соціальної відповідальності працівника соціогуманітарної сфери є специфічною формою соціально відповідальної поведінки людини, яка постає в системі соціальних відносин як особливий спосіб соціальної взаємодії і характеризує не тільки внутрішній світ самої людини, але і спосіб його буття в соціумі. В структурі такого способу присутні свої суб'єкт, об'єкт і сам зв'язок, що характеризується особливими формами, принципами організації, правилами здійснення і способами реалізації. Типологія соціальної відповідальності особи свідчить про наявність реальної і формальної форм такої відповідальності, які знаходяться в тісному переплетенні і детермінують один одного. Проте, якщо формальна соціальна відповідальність особи регулюється (зовні) правовими і моральними нормами і зв'язана з розумінням нею своїх обов'язків перед

суспільством, то реальна соціальна відповідальність зумовлена власними (внутрішніми) духовно-етичними орієнтаціями особи, структурою її потенціалу і пов'язана з поняттями боргу, турбування, обов'язку, гідності. На відміну від обов'язків, що накладаються на особу ззовні, борг є продуктом (результатом) внутрішнього духовно-етичного розвитку особи і її вільним (автономним) і усвідомленим вибором. Тим самим реальна соціальна відповідальність формується до вчинку, до настання практичних наслідків від конкретного акту (дії), тоді як формальна соціальна відповідальність виникає лише після такого вчинку (дії або бездіяльності). Реальна соціальна відповідальність є головно результатом духовного розвитку людини.

Як система цінностей та інтересів соціальна відповідальність працівника соціогуманітарної сфери має свою внутрішню структуру і організацію. Вона формується і розвивається на декількох соціально-онтологічних рівнях: на рівні відношення особи до самій себе; на рівні її відношення до оточуючих; на рівні її відношення до суспільства (людства) в цілому; на рівні її відношення до середовища своєї власної природи; на рівні відношення до абсолюту. На кожному рівні свого розвитку і прояву соціальна відповідальність особи, разом із загальними, припускає використання і специфічних принципів самоорганізації, а також зміну внутрішньої ієрархії цих принципів. І тут можливі три основні моделі структуризації таких принципів.

Перша модель пов'язана з абсолютизацією прагматизму і розрахунку; коли вони стають основними (провідними) ознаками для діяльності особи, ступінь її соціальної відповідальності істотно знижується. При такій моделі соціальної взаємодії духовні і етичні критерії залишаються на периферії свідомості особи, а їх вплив на мотивацію поведінки виявляється ослабленим (вторинним). Оскільки суспільство не може ігнорувати дотримання основоположних духовно-етичних критеріїв організації і здійснення діяльності, воно, за допомогою суспільної нормотворчості, встановлює санкції за їх недотримання, тобто зберігає формальну соціальну відповідальність.

Друга модель соціально відповідальної поведінки працівника соціогуманітарної сфери пов'язана з пріоритетом духовно-етичних критеріїв (таких як совість, справедливість, честь, людяність, доброзичливість і т. ін.) по відношенню до критеріїв прагматизму, гедонізму, розрахунку. При такій ієрархії ціннісних орієнтацій прагматизм і гедонізм не переростають в свої крайні форми (жорстокість, нелюдяність, жадність, егоїзм, користолюбство), що дозволяє формувати реальну соціальну відповідальність людини.

Третя модель соціальної відповідальності пов'язана з паритетністю двох груп ціннісних критеріїв в організації її (особи) діяльності. При такому збалансованому підході соціальна відповідальність, як правило, виявляється менш зрілою і системною; в поведінці особи спостерігаються відхилення від суспільних вимог до феномена соціальної відповідальності, що і викликає необхідність вживання зовнішніх санкцій. Даний стан соціальної відповідальності можна охарактеризувати як перехідний. Тому, на наш погляд, пріоритет духовно-етичних ціннісних орієнтацій особи (духовна домінанта в її розвитку) представляється найважливішою умовою розвитку всієї системи соціальної відповідальності.

Для створення оптимальної ієрархії ціннісних орієнтацій в системі соціальної відповідальності працівників соціогуманітарної сфери особливу роль відіграють такі умови як справедливість, відвертість, співпраця, солідарність, взаємодопомога, чесність, доброзичливість. Саме ці умови визначають характер соціальної відповідальності людини як її антропологічну константу. Як соціальна істота особа, що знаходиться в системі вказаних координат, репродукує свої інтереси і ціннісні установки так, щоб зберегти і поліпшити способи і механізми своєї взаємодії із зовнішнім світом (соціальної взаємодії) як складного соціального відношення. Завдяки цим умовам сам соціальний зв'язок між суб'єктами діяльності стає взаємним (прямим і зворотнім) і системним (регулярним і багатоплановим). Вона наповнюється духовно-етичним змістом (довірою, гуманністю, доброзичливістю і т. ін.), взаємно збагативши всіх учасників системи соціальної взаємодії. Синтез

матеріальних інтересів і духовно-етичних норм (установок) сприяє вдосконаленню всієї системи соціальної відповідальності працівника соціогуманітарної сфери і підвищенню соціальної ефективності різних форм їх діяльності.

Синергійний ефект, що досягається завдяки такому синтезу, зумовлений реальним розвитком всього особистісного потенціалу (а не тільки окремих його сторін) самої людини. В структурі особистісного потенціалу, завдяки благодівному позитивному впливу духовно-етичних чинників, виявляється не сумарний, а інтегральний ефект, при якому кожний конкретний елемент в структурі особистісного потенціалу зростає і розвивається завдяки принципу доповнюваності. Загальний розвиток такого потенціалу у синтезі виявляється в підвищенні її (особи) соціальної відповідальності, в зниженні конфліктності, відході від дискримінації у відношенні до інших учасників процесу соціальної творчості, в умінні жити зі всіма і для всіх. Це, у свою чергу, сприяє розвитку і вдосконаленню не тільки системи соціальної взаємодії (відносин солідарності, співпраці, спеціалізації, кооперації), але, в першу чергу, розвитку і вдосконаленню самої особи працівника соціогуманітарної сфери, сприяючи формуванню її повноти, цілісності і самостійності [43].

Ключовою передумовою для здійснення синтезу двох (духовних і меркантильних) основних груп ціннісних установок (орієнтацій) в структурі особового потенціалу працівника соціогуманітарної сфери є самовизначення, яке є осмисленим (усвідомленим) вибором особою конкретних норм і правил своєї поведінки (відносин) і актуалізацію цього вибору (його вживання, здійснення на практиці) як ознаки своєї суб'єктності. Розвиток суб'єктних властивостей особи дозволяє перевести вибір з сфери свідомості в саму наочно-практичну діяльність, з інтенції у вчинок. Але для актуалізації своєї суб'єктності особа повинна здійснити: а) світоглядне самовизначення; в) емоційно-плотське самовизначення; з) культурне самовизначення. Це пов'язано з активізацією трудового потенціалу особи, її орієнтацією на

«духовну роботу» (І. Ільїн), на «роботу із значеннями» (В. Соловйов), на «духотвірність» (П. Флоренський) [45].

Адже зрозуміло, що одна справа – брати вже готові рецепти, установки, розпорядження (у тому числі і у сфері матеріально-наочної і духовно-етичної практики) і сліпо наслідувати їх в процесі своєї діяльності. І абсолютно інша справа – самостійно створювати, формувати, удосконалювати такі установки і розпорядження. В першому випадку працівник соціогуманітарної сфери постає перед загрозами фетишизації або ж, навпаки, відторгнення таких орієнтацій. В другому випадку, виникає загроза диз'юнкції і релятивізму (суб'єктивізму, вибіркових, подвійних стандартів). І тут саме духовна праця як робота із значеннями дозволяє поєднувати і синтезувати різні, деколи, здавалося б протилежні, ціннісні установки і інтереси.

Висновки до розділу 2

Підводячи підсумок, можемо зробити ряд висновків, які узагальнюють цей комплексний аналіз дуже актуальних і складних, багатоаспектних і суперечливих проблем духовної складової соціальної відповідальності працівника соціогуманітарної сфери суспільства. У даний час виникла гостра необхідність обґрунтування нової системи переконань на сутність соціальної свободи і соціальної відповідальності, тому що відбулася зміна світоглядних парадигм і почався процес радикальної переоцінки існуючої системи цінностей. На сучасному етапі розвитку нашого суперечливого глобалізованого суспільства постала необхідність переходу до дуже чіткого визначення індивідуально-особистісної і колективної відповідальності всіх суб'єктів суспільства, в тому числі і представників соціогуманітарної сфери.

Через розроблені теоретико-методологічні підходи, розгляд аспектів цього соціального феномена в світлі соціогуманітаристики, потрібно проводити в нерозривному зв'язку з такими соціальними явищами, як поглиблення

соціальних конфліктів, відчуження особи в сучасному суспільстві, при цьому звертається увага на активну соціалізацію особи в системі суспільних відносин і дійсне співвідношення свободи і відповідальності кожної особи, ступінь її духовності. За умов сучасних соціокультурних трансформацій виявляються відмінності в ціннісних орієнтаціях людей, в їх розумінні сутності, єства і значення особистої соціальної відповідальності. Деколи вихолощується саме єство феномена соціальної відповідальності; елімінується об'єктивна необхідність розвивати (разом з професійною) соціальну компетентність; значення творчості зводиться до винахідництва, інженерії, новаторства, без урахування мотивів до досконалості, поліпшення суб'єктивної і об'єктивної реальності; недооцінюються інституційні зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві і його соціогуманітарній сфері.

Отже, актуалізація саме трудового потенціалу в структурі загального особистісного потенціалу дозволяє працівнику соціогуманітарної сфери розвивати і удосконалювати не тільки свої наочно-практичні здібності, але і свій духовний потенціал. Здатність здійснювати не тільки фізичну, але і духовну працю є засобом розвитку самої особи точно так само, як і духовність особи працівника соціогуманітарної сфери (духовний потенціал) є основним джерелом розвитку самої людини як особистості і фахівця.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ СОЦІОГУМАНІТАРІЯ

3.1. Система формування базових принципів соціальної відповідальності та духовності

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених проблемі соціальної відповідальності, залишився малодослідженим ряд питань, пов'язаних з формуванням соціальної відповідальності у представників соціогуманітарних професій. Відповідальність як соціальне явище виділилось ще в первіснообщинному ладі у вигляді певних моральних норм. У цей період відповідальність проявлялася у вигляді «табу». Індивід відчував свою вину перед власним племенем у разі порушення встановлених заборон. Соціальна відповідальність як управлінська категорія досліджувалася переважно в контексті управління підприємствами і організаціями. Втім, незважаючи на значну кількість праць, досі не існує єдиного підходу до розуміння сутності поняття соціальної відповідальності. Наведемо ті його характерні риси, на яких сконцентровують увагу більшість дослідників: 1) соціальну відповідальність не слід зводити до інших різновидів відповідальності (юридичної, моральної, політичної тощо), оскільки вона співвідноситься з іншими різновидами як діалектичний зв'язок загального та особливого [42, с. 497]; 2) соціальна відповідальність є вихідною для інших різновидів, а отже, їм притаманні і певні властивості соціальної відповідальності, що у свою чергу приводить до значної схожості між ними і особливо проявляється між соціальною, моральною і політичною відповідальністю.

У ХХ столітті такі філософи, як Д. Мур, Б. Рассел, Г. Фреге, даючи визначення соціальної відповідальності, нерідко зосереджували увагу на її спільних рисах з моральною, політичною та релігійною відповідальністю,

ігноруючи, водночас, духовну. Зазначимо, що в сучасній науці соціальна відповідальність розуміється як діалектичний взаємозв'язок між індивідом і суспільством, включає певні права і обов'язки, а також певні засоби впливу у разі порушення суспільних норм. У межах соціогуманітаристики, на нашу думку, можна виділити два домінуючі підходи до соціальної відповідальності: ліберальний і соціально зорієнтований. У першому розумінні, на думку дослідників, соціальна відповідальність постає як необхідна умова існування бізнесу і виявляється у виплаті заробітної плати, створенні робочих місць, виплаті податків. Фактично соціальна відповідальність у цьому розумінні зводиться до юридичної і не виходить за межі прописаних законами вимог. Представники соціально зорієнтованого підходу розуміють соціальну відповідальність в більш широкому контексті. Вони вказують на те, що її не можна зводити лише до дотримання юридично встановлених норм і що вона має бути спрямована на соціально-економічний розвиток території, на якій діє соціальне підприємство [33, с. 13].

Органи державної влади відносяться до соціальної відповідальності досить обережно, оскільки навіть представники ліберального підходу здатні до соціально спрямованої діяльності. З іншого боку, соціальна відповідальність є досить егоїстичною і існує лише в межах вигоди. Досить часто органи державної влади не бачать в соціогуманітарії повноцінного соціального партнера, котрий постійно здійснював би кроки, спрямовані на поступ. Така позиція переважно негативно впливає на готовність соціогуманітаріїв діяти поза межами необхідного [75, с. 22]. У експертних колах переважає думка, що ступінь соціальної відповідальності залежить від залежності від суспільства, зокрема, що великий, орієнтований на суспільство бізнес не може не брати участь у соціальних проектах [75, с. 38].

Протягом останніх десятиліть поняття соціальної відповідальності набуває все більшого поширення. Якщо раніше воно застосовувалось переважно для взаємостосунків «соціогуманітарій – суспільство», то зараз вживається у більш широкому суспільному контексті. Соціальна

відповідальність стала управлінською категорією у найрізноманітніших галузях і саме від її використання значною мірою залежить ефективність такої діяльності.

Як вказує Г. Хоружий, соціальна відповідальність стає прерогативою функціонування сучасного університету в контексті болонського процесу [88, 20]. На відміну від виробничої сфери, відповідальність в галузі освіти має певні особливості, що стосуються зокрема її спрямованості на певні соціально незахищені категорії суспільства, на що вказує М. Михайличенко [60, с. 155]. Так, одним з завдань освітньої політики в Україні є забезпечення конституційних прав громадян окремих категорій, які потребують соціального захисту, зокрема, осіб з особливими потребами. Міністерство освіти і науки України координує діяльність органів управління освітою в частині забезпечення державної підтримки в здобутті освіти, системної медико-соціальної реабілітації, інтеграції в суспільство дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, з урахуванням їх індивідуальних здібностей, інтересів і можливостей. Заклади вищої освіти III–IV рівнів акредитації щорічно отримують державне замовлення на підготовку фахівців для системи освіти, соціальної сфери та професійної реабілітації інвалідів в обсягах, що відповідають потребам галузі у підготовці кадрів для фізичної реабілітації та соціальної роботи з дітьми, які мають вади у фізичному та психічному розвитку.

Підсумовуючи, зазначимо, що у наукових системах минулого проблеми відповідальності і людини взаємодоповнювали одне одну, однак категорія «соціальна відповідальність» виокремилась із категорії «відповідальність» в результаті соціально-виробничої активності людей. Соціальна відповідальність – це складне соціальне явище, яке, з одного боку, є необхідною умовою діяльності людини, а з іншого – показником людської діяльності, причому її рівень визначається цінностями як окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Також вказаний науковий концепт є соціокультурним феноменом, що визначається рівнем розвитку духовної культури певного суспільства, окрім

того він є комплексною управлінською категорією, яка може мати значну кількість форм і видів і застосовуватися у найрізноманітніших суспільних галузях. Це явище запобігає виникненню конфліктних ситуацій між організацією і суспільством, в якому вона функціонує.

У сфері підготовки працівників соціогуманітарної сфери соціальна відповідальність базується на необхідності усвідомлення викликів і проблем економічного і соціального розвитку суспільства та розумінні обов'язків відповідних закладів, установ та організацій перед суспільством, органами державної влади. Саме у ЗВО формується інтелектуальна еліта нації, а рівень освіченості нації визначає її науковий, професійний потенціал. Університети, окрім інших завдань, мають підготувати випускників до виконання певної ролі в суспільстві та зорієнтовувати їх на навчання протягом всього життя. Орієнтуючись на соціальну відповідальність, університети та заклади підвищення кваліфікації працівників соціогуманітарної сфери зможуть оцінювати результати своєї навчальної і наукової роботи, оновлювати зміст підготовки, інші внутрішні і зовнішні ресурси у відповідності до потреб суспільства. Вища та професійна освіта має стати джерелом подальших демократичних перетворень в Україні, тому важливість соціальної відповідальності і його духовного аспекту в подальшій демократизації суспільних відносин незаперечна.

3.2. Шляхи підвищення рівня духовності працівників соціогуманітарної сфери

Рівень духовності кожної особистості складає загальну картину духовності суспільства і спрямовує його соціокультурний, економічний та політичний розвиток, що лишає питання духовності особистості в центрі уваги науковців. Переосмислення цінності людського буття, визнання самоцінності людини, духовно-морального сенсу її життя визначає основні засади духовності особистості. Тому розвиток духовного потенціалу стає однією з найбільш актуальних проблем. Віднедавна проблеми духовності та відповідальності соціогуманітаріїв постали досить гостро. Значна кількість науковців висловлює думку про те, що формуванню високої духовності має сприяти вся навколишня дійсність, реалії минулого та сучасного. Для цього, на думку вчених, передусім, необхідно забезпечити нерозривну єдність слова і справи як керівників – лідерів, так і підлеглих. Формуванню духовності повинні сприяти література і художнє мистецтво, театр та кіно, талановито створюючи образи позитивних героїв. Однак вирішальна роль у формуванні духовно зрілої особистості повинна відводитися сучасній науці, яка відповідає на виклики конкурентної ринкової економіки.

Духовно-моральні цінності та мотиви повинні визначати коридор благоносних рішень і вчинків людини. Сьогодні обґрунтованою є необхідність відходу від традиційного розуміння людини як біосоціальної істоти і переходу до розуміння єдиної триіпостасної духовно-біо-соціальної її природи, де саме духовна іпостась є визначальною в процесі людського життя. Для людини мають значення тільки ті уявлення, рішення і дії, які впливають з глибин людяності, постають у само- і в світопізнанні та розгортаються в господарських трансформаціях, де людина на основі своєї волі та відповідальності формує відносини з іншими людьми і природою. Основними формами глобалістики є осмислення головного протиріччя сучасності між нині панівною фінансово-інтелектуальною і духовною владою [24, с. 7]. Рівень духовності кожної особистості складає загальну картину духовності суспільства, що визначає та спрямовує його соціокультурний, економічний та політичний розвиток, і порушує питання духовності особистості, яке повинне бути в центрі уваги не

тільки філософів, психологів, освітян, а також керівництва держави. Однак, у наукових колах України виникає величезна стурбованість за долю вітчизняної соціогуманітарної сфери. Особливо стало складно формувати духовність у молоді в складних економічних умовах, при величезному розриві в рівнях оплати праці педагогів і службовців силових структур або підприємців, не кажучи вже про інші сфери господарювання, де розрив в оплаті праці становить тисячі разів. Відсутність соціальної справедливості в суспільстві є гальмом при формуванні як духовності, так і відповідальності, а також багатьох інших позитивних якостей людини, зокрема молодого віку.

Духовність постає мірилом розвитку особистості, для якої основним рушійним та керуючим важелем є людські цінності. Це насамперед високий рівень відповідальності людини – особистості, здатної пізнавати і творити світ на благо людства, застосовуючи гуманістичний підхід до задоволення суспільних потреб. Високий рівень сформованості духовності особистості це не тільки фактор успішного життя людини, але й запорука гармонійного розвитку усього людства. Вітчизняні науковці вбачають в понятті «духовність» категорію людського буття, яка полягає в здатності до само- і творення культури. Духовність є вищим рівнем розвитку особистості, на якому основними мотиваційно-смісловими регуляторами її життєдіяльності є вищі людські цінності. На погляд В. Рибалки «...це рівень більш зрілої та відповідальної особистості, здатної не тільки пізнавати і відобразити навколишній світ, а й творити його» [76, с. 20]. З іншого боку, О. Пономарьов ратує про те, що за своєю суттю духовність ще не стає суспільною цінністю, якщо вона не поєднується з розвиненим почуттям власної відповідальності кожного члена суспільства за якісне бездоганне виконання своїх професійних і громадських обов'язків [7, с. 198-204].

У системі духовності людини, в її освіті, вихованні, соціалізації феномен «життєва компетентність» постає складним і багатоаспектним явищем. В це поняття входить соціально-психологічна компетентність. Соціально-психологічна компетентність є складною інтегрованою характеристикою, котра

являє собою набір знань, умінь, навичок, які дозволяють виконувати різні функції та досягати певних стандартів в професійній або іншій діяльності. С. Архипова пише, що соціально-психологічна компетентність є інтегральним показником особистісного розвитку, фактором самоактуалізації, що стимулює саморозвиток особистості [27, с. 17]. Саморозвиток, в свою чергу, сприяє самоздійсненню духовно зрілої особистості, здатної до життєтворчості.

Простежується логічний зв'язок життєвої компетентності, по-перше, з формуванням і розвитком у людини демократичних ціннісних орієнтирів, по-друге, з наявністю здатності легко адаптуватися до змін у життєвому укладі, по-третє, з практичним гуманізмом, мистецтвом жити і творити. Щоб вдалося підготувати майбутнього працівника соціогуманітарної сфери до життєтворчості, треба допомогти йому оволодіти високими духовними якостями за рахунок попереднього виховання, під час якого у неї буде сформовано відповідну установку на необхідність бути відповідальною за результати свого навчання, свої вчинки і діяльність, а також готовність і здатність до зазначеного процесу.

До критеріїв формування духовного аспекту соціальної відповідальності належать такі: 1) наявність у людини потреби пізнавати світ, себе, сенс життя; 2) перевага духовних потреб як мотивів поведінки й діяльності; 3) духовний тип поведінки, який виявляється в будь-яких формах емпатії (позитивне ставлення до внутрішнього світу інших людей, відчуття єдності із ближніми, з усім людством, гуманне ставлення до природи, всього живого); 4) активне прагнення людини до сприймання і творення краси, тобто сформована естетична потреба й естетичне спрямування; 5) пошанівок людиною будь-якої форми життя, усвідомлення своєї єдності із Всесвітом, екоохоронний тип поведінки [87, с. 41].

В системі духовності головним показником якості зрілої особистості є відповідальність. Уміння і бажання педагога брати на себе відповідальність за підготовку молоді до життєтворчості, тобто до формування основ життєвої компетентності є вищим проявом його конкурентоспроможності в нових

ринкових умовах. Так, у дослідженнях Ф. Хайдера відповідальність розглядається з позиції її вирішальної залежності від зовнішніх умов, за яких відбувається дія. Тобто особлива значущість надається врахуванню впливу зовнішніх обставин на результат вчинків і рівень прояву індивідом відповідальності. Слушною є думка С. Сергіна [73], який виділяє зовнішні чинники впливу на процес формування, відповідальності, що представлено на *рис. 3.1.*

Аналізуючи представлену систему формування духовності, можна стверджувати, що більшість факторів належить до системи духовної культури суспільства, що має безліч функцій, є багатфакторною, такою, що не піддається одномірному визначенню.

Одним із аспектів сучасної культурної реальності в Україні є зростання впливу засобів масової інформації на формування морально-духовних засад. Саме тому завдяки засобам масової інформації та Інтернету легко керувати духовною культурою суспільства, духовністю особистості, формуванням її відповідальності та інших категорій структури особистості. Важливим показником у структурі особистості фахівця є гармонійне поєднання відповідальності та духовності, зокрема майбутнього управлінця.

Рис. 3.1. Зовнішні чинники, які чинять вплив на формування відповідальності

Конкуренція стимулює суб'єктів управління будь-яких ланок брати на себе підвищену відповідальність за наслідки прийнятих ними рішень. Усвідомлення відповідальності будь-яким керівником – це, перш за все, розуміння сенсу скоєних ним дій і ймовірних їх наслідків, за які він повинен або нести різного роду відповідальність або отримувати заохочення. Тільки людина, що володіє високою духовністю, несе відповідальність перед своєю совістю, перед людством та державою. Керівника можна розглядати як гаранта відповідальності за діяльність формальної групи, в якій багато членів групи намагаються боротися за особисту автономію. Керівник є відповідальним не тільки за сьогодні, але майбутнє: за виконання своїх обов'язків і передбачення наслідків своїх дій [32, с. 180].

Формування і розвиток духовності майбутнього працівника соціогуманітарної сфери як процес, позитивна спрямованість якого визначається духовними ідеалами і цінностями, виявляється в діяльності, у ставленні до оточуючих, об'єктів професійної діяльності, до себе, як активне

цілеспрямоване освоєння духовних цінностей, творчо активне духовно-моральне самовдосконалення в прагненні до духовного ідеалу.

Показники розвитку духовності майбутнього соціогуманітарія: динаміка особистісних змін (перш за все, ролі, місця, змісту ціннісних орієнтацій в структурі особистості), творча активність в пізнанні та освоєнні духовних культурних цінностей, сформованість ціннісного ставлення до розвитку своєї духовності і духовного світу; духовно-моральна активність як особистісна особливість у визначенні своїх духовних ідеалів і цінностей, в формуванні потреби дотримуватися їх і керуватися у професійній діяльності; орієнтованість на духовне самовдосконалення, на розвиток своєї професійної культури; готовність до формування і розвитку духовності, прояв моральної чистоти, гуманізму, відповідальності.

Структура духовності майбутнього соціогуманітарія, яку складають взаємопов'язані компоненти: мотиваційний (усвідомлення потреби даного виду діяльності і позитивне ставлення до нього, духовно-моральні установки); ціннісний (духовний ідеал, духовні інтереси, гуманістично зорієнтоване ставлення до духовного світу як найвищої цінності у професійній діяльності); когнітивний (знання про духовні культурні цінності, загальнолюдських, національних, про моральних категоріях, про норми етики); емоційний (здатність відчувати, відчувати задоволення від сприйняття вищих культурних цінностей, здатність до співпереживання у відносинах з клієнтами, оточуючими); діяльнісний (активне самовдосконалення, професійний саморозвиток у формуванні духовності особистості клієнта).

Умови, що сприяють успішному формуванню та розвитку духовності: цілеспрямована організація праці для створення ціннісної орієнтації на розвиток духовності, оволодіння знаннями, навичками відповідної професійної діяльності; міждисциплінарний підхід, наступність змістовного, діяльнісного компонентів, системна філософсько-наукова картина поглядів на духовність особистості, її зміст та розвиток в історії вітчизняної соціокультури; гуманістична спрямованість взаємодії суб'єктів процесу роботи з клієнтом;

організація діагностики позитивного розвитку духовності особистості, можливостей для самовдосконалення, самореалізації духовного потенціалу майбутніх соціогуманітаріїв; оволодіння професійними знаннями про розвиток духовного світу клієнта; забезпечення єдності навчально-теоретичної, дослідницької, професійно-практичної діяльності майбутнього соціогуманітарія в процесі залучення до духовних цінностей; розширення можливостей для практичної діяльності відповідної спрямованості і професійного самовдосконалення; забезпечення орієнтованості змісту підготовки на прилучення до духовних цінностей вітчизняної культури у всьому її різноманітті в процесі історичного розвитку.

Висновки до розділу 3

Становлення України як сучасної європейської держави у сучасних умовах можливе тільки за умови її духовного відродження. Погоджуючись з багатьма науковцями, політичними та громадськими діячами, слід зазначити, що реалізація таких завдань під силу лише тим людям, які усвідомлюють себе патріотами своєї держави. Мало бути висококваліфікованим фахівцем своєї справи, необхідно знати і любити свою землю й нести відповідальність за все, що на ній відбувається. В нинішніх соціальних умовах як ніколи постала необхідність розробки програми формування духовності та відповідальності працівників соціогуманітарної сфери, як невід'ємних складових розвитку життєвої компетенції особистості, що знаходиться на етапі свого життєдайного поступу.

Тільки володіючи високим рівнем моральної відповідальності, поряд з професіоналізмом, знанням технології і виробничих процесів фахівець соціальної сфери може успішно керувати своїм трудовим колективом, сприяючи своїм особистим прикладом і ставленням до справи формуванню

високої духовності і необхідної організаційної культури в своєму соціогуманітарному колективі.

ВИСНОВКИ

1. Сьогодні спостерігається криза структури традиційних базових цінностей, що викликана наростаючим впливом європейської цивілізації, а це з одного боку означає розширення свободи, незалежності, ініціативності, а з іншого – відсутність у громадян відчуття відповідальності за процеси, що відбуваються в країні, прагнення перекласти відповідальність за зміни соціальних умов життєдіяльності на владу. Соціальна відповідальність поки не постає як смислова квінтесенція системи цінностей і ціннісних орієнтирів, а також регуляторів сучасного стану українського суспільства. Соціальна відповідальність – це категорія соціальної науки, що відображає принципи і закони, які значущі для взаємодії індивіда і соціуму в будь-якій сфері життєдіяльності. Це система, яка є неодмінною умовою взаємодії індивіда і соціуму. Вона характеризується динамічністю її структурних елементів.

2. Через свою актуальність і багатоплановість проблема духовного аспекту соціальної відповідальності є об'єктом уваги багатьох вчених, котрі представляють різні області і сфери сучасної соціогуманітаристики. Це відображено в різних підходах і точках зору до самого визначення соціальної відповідальності, її форм, видів, структури. Закономірний процес для наукового дослідження представляють ці відмінності, вони мають під собою об'єктивну основу, яка скріплюється тим, що чим багатший означуваний предмет, тим більшими є різні сторони уявлення для розгляду, тим більш різними можуть бути сформовані на їхній основі визначення. Особлива роль тут належить соціальній науці, адже саме вона дає установки і орієнтири, які є відправною точкою для конкретних наук.

3. З врахуванням викладеного вище ми можемо визначити соціальну відповідальність як діалектичний взаємозв'язок між особою та суспільством, що характеризується взаємними правами та обов'язками з виконання приписів соціальних норм та покладенням різноманітних засобів впливу у разі її

порушення. Феномен соціальної відповідальності працівника соціогуманітарної сфери є специфічною формою соціально відповідальної поведінки людини, яка постає в системі соціальних відносин як особливий спосіб соціальної взаємодії і характеризує не тільки внутрішній світ самої людини, але і спосіб його буття в соціумі. В структурі такого способу присутні свої суб'єкт, об'єкт і сам зв'язок, що характеризується особливими формами, принципами організації, правилами здійснення і способами реалізації.

4. Підставою появи соціальної відповідальності є зв'язок між особою і суспільством, соціальна детермінація дій суб'єктів. Визначити поняття «соціальної відповідальності» вичерпним чином достатньо складно і навряд чи можливо без широкого соціально-політичного і науково-психологічного аналізу всіх її видів. Будучи своєрідним нервом суспільних відносин, регулятором поведінки людей, одним із способів духовно-практичного освоєння особою соціального досвіду, соціальна відповідальність містить безліч інших зв'язків і відносин. Найпродуктивнішим теоретико-методологічним підходом до оцінки якості і ступеня зрілості соціальної відповідальності працівника соціогуманітарної сфери є виділення культурного ядра в системі особистісного світогляду і зовнішньої оболонки, що поєднує особисту психологію, менталітет і стереотипи мислення і поведінки. Соціальна відповідальність особи відіграє вирішальну роль у формуванні антропологічної цілісності і розвитку ієрархії антропологічних констант, в структурі яких саме соціальна відповідальність постає безпосереднім наслідком розвитку духовності людини як ключової домінанти її справжнього буття в світі. Духовна робота є способом формування соціальної відповідальності особи, яка є процесом актуалізації вищих значень Абсолюту у сфері соціальних відносин, в наочно-речовій практиці людини.

5. У духовній сфері суспільства надто необхідна відповідальність. Поява електронних засобів масової інформації і комунікації повинна зняти суперечності між особою і суспільством, проте цього не відбувається. Більш того, суспільство несе відповідальність за те, що розвиток мас-медіа може

увійти до суперечності з соціальною динамікою. Саме тому розвиток техніки, електронних технологій самотійно не веде до людської свободи, як би сучасна людина не прагнула бачити в них гарант своєї емансипації. Не можна не звернути увагу на своєрідну іронію долі сучасної людини, що полягає в тому, що якраз саме ті технології, які на наш погляд відповідальні за розквіт варварства, за деструкцію людяності, мабуть, і зроблять її врешті-решт вільними – позбавленими від цінності, від світу розсудливості. Проблема соціальної відповідальності в сучасному суспільстві може бути вирішена тільки поряд із вирішенням проблеми повернення людини в життєдайний стан. У свою чергу, проблема відчуження пов'язана не тільки з процесами опредметнення, що відбуваються в рамках соціальної практики, але і з суперечностями між духовною свободою і сучасними соціальними образами свободи, що виникають в рамках ліберальних ідеологій. При цьому в сучасній Україні в результаті різкої економічної і політичної диференціації населення посилюється процес відчуження індивідів від особистої безпеки і результатів праці, а на суспільному рівні в результаті посилення свавілля урядовців зазначило відчуження суспільства від законного порядку, що проблематизує функціонування феномена свободи в нашому суспільстві. Все це особливо важливе для вивчення духовної складової соціальної відповідальності працівників соціогуманітарної сфери.

6. Через розроблені теоретико-методологічні підходи, розгляд аспектів цього соціального феномена в світлі соціогуманітаристики, потрібно проводити в нерозривному зв'язку з такими соціальними явищами, як поглиблення соціальних конфліктів, відчуження особи в сучасному суспільстві, при цьому звертається увага на активну соціалізацію особи в системі суспільних відносин і дійсне співвідношення свободи і відповідальності кожної особи, ступінь її духовності. За умов сучасних соціокультурних трансформацій виявляються відмінності в ціннісних орієнтаціях людей, в їх розумінні сутності, єства і значення особистої соціальної відповідальності. Деколи вихолощується саме єство феномена соціальної відповідальності і елімінується об'єктивна

необхідність розвивати соціальну компетентність. Становлення України як сучасної європейської держави у сучасних умовах можливе тільки за умови її духовного відродження. Реалізація таких завдань під силу лише тим людям, які усвідомлюють себе патріотами своєї держави. Мало бути висококваліфікованим фахівцем своєї справи, необхідно знати і любити свою батьківщину й нести відповідальність за все, що на ній відбувається. Нині як ніколи постала необхідність розробки програми формування духовності та відповідальності працівників соціогуманітарної сфери, як невід'ємних складових розвитку життєвої компетенції особистості, що знаходиться на етапі свого життєдайного поступу. Тільки володіючи високим рівнем моральної відповідальності, поряд з професіоналізмом, знанням технології і виробничих процесів фахівець соціальної сфери може успішно працювати з клієнтом, сприяючи своїм особистим прикладом і ставленням до справи формуванню високої духовності і необхідної організаційної культури в своєму соціогуманітарному осередку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К.А. О субъекте психической деятельности / К.А. Абульханова. – М.: Наука, 1973. – 288 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Соотношение индивидуального и общественного как методологический принцип психологии личности / К.А. Абульханова-Славская // Теоретические проблемы психологии личности. – М.: Наука, 1974. – 319 с.
3. Абушенко В.Л. Философская антропология / В.Л. Абушенко // Новейший философский словарь: 2-е изд., переработ, и дополн. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный дом. 2001. – С. 1095 – 1096.
4. Августин, Аврелий. Исповедь / Аврелий Августин // Лабиринты души. Аврелий Августин. Исповедь; Блез Паскаль. Письма к провинциалу. Симферополь: «Реноме», 1998. – С. 21-206.
5. Аверинцев С.С. Неоплатонизм перед лицом Платоновой критики мифопоэтического мышления / С.С. Аверинцев // Платон и его эпоха: К 2400-летию со дня рождения. – М.: Наука, 1979. – С. 83 – 97.
6. Адо П. Духовные упражнения и античная философия / Пьер Адо: пер. с франц. – М.; СПб. Изд-во «Степной ветер», ИД «Коло», 2005. – 273 с.
7. Алейникова Т.В. Возрастная психофизиология / Т.В. Алейникова. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского гос. ун-та, 2002. – 147 с.
8. Александров А.А. Психогенетика / А.А. Александров. – СПб.: Питер, 2006. – 192 с.
9. Алексеенко Т. Ф. Теоретико-методологічні основи формування соціально-значущих якостей особистості у груповій добродійній діяльності / Т. Ф. Алексеенко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. 16, кн. 1. – С. 9-16.

10. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
11. Андрущенко В. Модернізація педагогічної освіти відповідно до викликів ХХІ століття / В. Андрущенко, В. Бондар // Вища освіта України. – 2009. – № 4. – С. 14–23.
12. Антилогова Л.Н. Альтруизм и его роль в профессиональной деятельности социального работника / Л.Н. Антилогова // Социальная работа в Сибири: сборник научных трудов. – Кемерово.: Кузбассвузиздат, 2004. – 180 с.
13. Аристотель. Собр. соч. в 4 т. / ред. В.Ф.Асмус. М.: Мысль, 1976. – Т. 1., 586 с.
14. Аристотель. Політика / Аристотель ; пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
15. Асмолов А. Г. Деятельность и установка / А.Г. Асмолов – М.: Издательство Московского университета, 1979. – 152 с.
16. Асмус В.Ф. Античная философия / В.Ф. Асмус: Учебн. пособ. Изд. 2-е, доп. – М.: Высш шк., 1976. – 886 с.
17. Багмет І. М. Індивідуальні та гендерні відмінності альтруїзму-егоїзму особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Інна Михайлівна Багмет. – Одеса : [б. в.], 2004. – 18 с.
18. Базавлук О. А. Философия образования в свете новой космологической концепции : учебник / О. А. Базавлук. – К. : Кондор, 2010. – 458 с.
19. Батай Ж. Внутренний опыт / Ж. Батай: пер. с франц., послесловие и комментарии С.Л.Фокина. – СПб.: Аксиома, Мифрил, 1997. – 448 с.
20. Батай Ж. Гегель, смерть и жертвоприношение / Ж. Батай // Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины ХХ века. – СПб.: Мифрил, 1994. – С. 245 – 269.
21. Баюра Д.О. Концептуальні засади механізму формування корпоративної соціальної відповідальності в Україні / Д.О. Баюра, О.А. Буян // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 9. – С. 151 – 157.

22. Бергсон А. Два источника морали и религии / А. Бергсон: пер. с франц., послесловие и примечания А.П.Гофмана. М.: «Канон», 1994. – 655 с.
23. Бердяев Н.А. Философия свободного духа: Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1994. – 480 с.
24. Бердяев Н. А. Философия свободы; Смысл творчества / Н. А. Бердяев ; [вступ. ст., сост., подгот. текста, примеч. Л. В. Полякова ; журн. «Вопр. философии» и др.]. – М. : Правда, 1989. – 607 с.
25. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры / В.С. Библер. М., 1991. Бланшо, М. Пространство литературы / М. Бланшо. – М.: Логос, 2002.
26. Бугерко Я.М. Глибинний потенціал духовних цінностей особистості / Я.М. Бугерко // Black Sea. Scientific Journal of Academic Research. – March 2014. – Vol. 10. – P. 73-78.
27. Бутко М. Генезис соціальної відповідальності бізнесу та її становлення в Україні / М. Бутко, М. Мурашко // Економіка України. – 2009. – № 7. – С. 74 – 86.
28. Быков А.В. Концепция ценностей в социологии Э. Дюркгейма / А.В. Быков // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2009. – №91. – С. 219-226.
29. Быков А.В. Метод факторных виньеток и Шкала самооценки альтруизма: сравнение онлайн- и офлайн-опросов / А.В. Быков // Социология: Методология, методы, математическое моделирование. – 2014. – № 39. – С. 62-98.
30. Быков А.В. Моральная философия и экспериментальная мета-этика: могут ли моральные суждения быть объективными? / А.В. Быков // В кн.: Вторые Давыдовские чтения. Сборник научных докладов симпозиума, 09-10 октября 2014 г. / Под общ. ред.: И. Ф. Девятко, Н. К. Орлова. – М. : Институт социологии РАН, 2014. – С. 375-386.

31. Быков А.В. Понятие "альтруизм" в социологии: от классических концепций к практическому забвению // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. – 2015. – № 1. – С. 5-18.
32. Быков А.В. Теоретико-методологические подходы к изучению альтруизма: аналитический обзор / А.В. Быков // Социология: Методология, методы, математическое моделирование. – 2013. – №37. – С. 179-207.
33. Гоголя О. П. Соціальна відповідальність бізнесу : монографія / О. П. Гоголя, І. П. Кудінова ; Каб. Міністрів України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – Ніжин : Лисенко М. М., 2011. – 175 с.
34. Головінов О.М. Фактори формування інституту корпоративної соціальної відповідальності / О.М. Головінов, Л.А. Дмитриченко // Економіка та держава. – 2014. – № 9. – С. 10 – 14.
35. Грішнова О. Соціальна відповідальність бізнесу: сутність, значення, стратегічні напрями розвитку в Україні / О. Грішнова // Україна: аспекти праці. – 2010. – № 7. – С. 3 – 8.
36. Дай Томас Р. Основи державної політики / Томас Р. Дай ; пер. з англ. Г. Є. Краснокутського. – Одеса : АО БАХВА, 2015. – 468 с.
37. Дарвин Ч. Сочинения. Т.5: Происхождение человека и половой отбор. Выражение эмоций у человека и животных / /Ч. Дарвин. – М.: Изд. Академии наук СССР, 1953. – 1041 с.
38. Дембовский Я. Психология обезьян / Я. Дембровский. – М.: Наука, 1963. – 320 с.
39. Економічна теорія (Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка): навч. посібник / Л. В. Білецька, О. В. Білецький, В. І. Савич. – 2-ге вид. перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 688 с.
40. Елкінз Д. Психотерапія і духовність: на шляху до теорії душі / Д. Елкінз // Гуманістична психологія : [Антологія в 3-х томах]. Т. 2: Психологія і духовність. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – С. 102-120.

41. Ермакова Е.Ю. Формирование альтруистических отношений у подростков-школьников: Автореф. дис... канд. психол. наук. / Е.Ю. Ермакова – М., 1999. – 22 с.
42. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.
43. Зубанова С.Г. О понятийно-категориальном аппарате теории и истории социального служения: «социальное служение» или «социальная работа»? / С.Г. Зубанова // Современные технологии и проблемы преподавания социально-экономических и юридических дисциплин в социальном университете (анализ и рекомендации). – М., 2013. – С. 62-72.
44. Зубанова С.Г. Социальное служение и благотворительность как морально-нравственная основа готовности к профессиональной работе в социальной сфере / С.Г. Зубанова // Сборник публичных лекций преподавателей кафедры социальной работы и социального права филиала РГСУ в г. Люберцы. – 2016. – С. 21-38.
45. Ильин Е.П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2013. – 304 с.
46. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным. – М. : Эксмо, 2008. – 1118 с.
47. Климишин О.І. Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід / О.І. Климишин. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2015. – 440 с.
48. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці: Рута, 2017. – 295 с.
49. Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении) / О. Конт. – СПб., 1910. – 80 с.
50. Конфуций. Лунь Юй (Изречения) / Конфуций ; пер. И. И. Семеновко. – М. : Эксмо, 2008. – 463 с.

51. Концепция социального служения в современном обществе. Решетников О.В. – М.: РГСУ, 2008. – 159 с. – [Электронный документ]. Режим доступа: – http://social-orthodox.info/pages/3_1_reshetnikova.htm
52. Кропоткин П.А. Этика. / П.А. Кропоткин. – М.: Политиздат, 1991. – 496 с.
53. Кудласевич О.М. З історії становлення моделі соціальної відповідальності підприємництва у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / О.М. Кудласевич // Формування ринкових відносин в Україні. – 2011. – № 5. – С. 31 – 36.
54. Лахина А. П. Социальная ответственность в системе управления социально-экономической деятельностью корпораций : дис. на соискание учен. степ. к. э. н. : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / Лахина Алина Петровна. – М., 2009. – 141 с.
55. Мадіссон В. На шляху розроблення методології філософії приватного права / В. Мадіссон // Право України. – 1998. – № 6. – С. 94-97.
56. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
57. Мангутова И.В. Психолого-педагогические условия развития альтруизма у детей старшего подросткового возраста: Автореферат дис... канд. пед. наук. / И.В. Мангутова. – Нижний Новгород, 2007. – 20 с.
58. Менеджмент в образовательных системах: теоретико-прикладной аспект: монография / под ред. Л. А. Шипиловой. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2008. – 532 с.
59. Миронова Г.А. Принцип альтруизма в истории нравственности: Автореферат дис... канд. философ. наук. / Г.А. Миронова – М., 1988. – 17 с.
60. Михайліченко М. В. Соціальні виміри сучасної освітньої політики у Болонських реформах / М. В. Михайліченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – № 20. – С. 154–159.

61. Моисеева А.А. Альтруистическая направленность личности и ее формирование в семье : Автореферат дис... канд. психол. наук / А.А. Моисеева. – СПб, 2017. – 20 с.
62. Насиновская Е. Е. Альтруистический императив / Е. Е. Насиновская // Современная психология мотивации / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – С. 152-171.
63. Насиновская Е.Е. Исследование мотивации личности с помощью гипноза: Автореф. дис... канд. психол. наук. / Е.Е. Насиновская – М., 1984. – 20 с.
64. Онищенко В.Д. Філософія духа і духовного пізнання : Християнсько-філософська ноологія / В.Д. Онищенко. – Львів: Логос, 1998. – 338 с.
65. Осипов А.О. Онтологія духовності: [монографія : у 2-х книгах] / А.О. Осипов. – Кн. 1. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2018. – 240 с.
66. Пенська І.О. Особливості впливу ТНК на економічний розвиток України / І.О. Пенська // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2015. – № 3. – С. 114 – 124.
67. Поляков А. В. Общая теория права. Феноменологическо-коммуникативный подход = General theory of law. Phenomenological – communicative approach : Курс лекций / А. В. Поляков. – 2. изд., доп. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 843 с.
68. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : Навч. посібник / П. М. Рабінович ; вид. 9-е, зі змінами. – Львів: Край, 2017. – 192 с.
69. Райх Г. Духовний розвиток: підходи де Віта і Грофа (рецензія) // Гуманістична психологія : [Антологія в 3-х томах] Т. 2: Психологія і духовність. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – С.145-156.
70. Резнік Н. Соціальна відповідальність бізнесу: сутнісно-теоретичні аспекти / Н. Резнік // Журнал європейської економіки. – 2014. – Т. 13, № 3. – С. 296 – 303.

71. Рейтерович І.В. Особливості формування соціально-відповідального бізнесу в Україні / І.В. Рейтерович, О.Г. Пухка // Інвестиції: практика та досвід. – 2013. – № 10. – С. 131 – 134.
72. Савчин М.В. Духовний потенціал людини / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
73. Сергіна С. А. Человекотворчество управленческой деятельности преподавателя / С. А. Сергіна // Инновационные технологии в педагогике и на производстве : материалы XVI Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых и специалистов, 27 апреля 2010 г., г. Екатеринбург / Рос. гос. проф.-пед. ун-т. – Екатеринбург, 2010. – С. 188-190
74. Словник-довідник / Уклад.: В. Д. Бакуменко та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.
75. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку : монографія / [А. М. Колот та ін.] ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», Наук. парк, Ін-т соц.-труд. відносин. – К. : КНЕУ, 2012. – 501 с.
76. Станіславик О.В. Роль організаційної культури в підвищенні конкурентоспроможності підприємства / О.В. Станіславик, О.М. Коваленко // Економіка, фінанси, право. – 2016. – № 2. – С. 16 – 21.
77. Стецько І. І. Виховання альтруїзму у старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І. І. Стецько. – К., 2011. – 19 с.
78. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / [за заг. ред. В.О. Татенка]. – К.: Либідь, 2006. – С. 316-358.
79. Токарева С.Б. Проблема духовного опыта и методологические основания анализа духовности / С.Б. Токарева. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2003. – 256 с.
80. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. / Д.Н. Узнадзе – Тбилиси: Изд. Академии наук Груз. ССР, 1961. – 210 с.

81. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 576 с.
82. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука, – 2-е вид., – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
83. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
84. Франк С.Л. Реальность и человек. Метафизика человеческого бытия / С. Л. Франк. – URL: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/frank/frank006.htm>.
85. Франкл В. Динаміка та цінності / Віктор Франкл. – URL: <http://www.management.com.ua/vision/vis002.html>.
86. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу / В. Франкл. – К. : Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 368 с.
87. Хачатуров Р. Л. Юридическая ответственность / Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягютян. – Тольятти : А Print : Междунар. акад. бизнеса и банк. дела, 1995. – 196, [1] с.
88. Хоружий Г. Соціальна відповідальність вищої школи в контексті Болонського процесу / Г. Хоружий // Вища школа : науково-практичне видання. – 2010. – № 5–6. – С. 12–24
89. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
90. Чапек К. Беседы с Т. Г. Масариком / К. Чапек. – М. : Каменщик, 2000. – 280 с.
91. Якоб М. М. Ідея соціально-правової держави у філософських концепціях Т. Гоббса і Дж. Локка : дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : 09.00.05 «Історія філософії» / Якоб Марія Михайлівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 186 арк.
92. Яценко Т.С. Пізнання індивідуальної неповторності архетипної символіки у процесі глибинної корекції / Т. Яценко // Психологія і суспільство. – 2013. – № 1. – С. 75-85.

93. Ellwood David Poor Support: Poverty In The American Family. – New York : Basic Books, 1988. – Political Science. – 271 p.